

अध्यायः ४]

॥ श्रीः ॥

अस्त्यानां चित्तकर्तृणां
नेत्रे चोद्यते

अप्य भगवद्गीता.

अध्याय १ ते ४.

मराठी भाषांतर व टिपणीकरणसहित

संपादक,

काशीनाथ वामन लेले

ह्यांनी

आर्यधर्मरहस्य मासिकपुस्तकद्वारा

प्रसिद्ध केलेले.

मोदवृत्त छापखाना वाई

(संपादकानें सर्व हक्क स्वाधीन ठेविले आहेत)

शके १८२०

किं ९ ३॥ रुपये
१॥३

अध्यायः ४
६०३

मत्स्यातः चित्तकर्दमचारिणाम् । पुंसां दुर्वासनारज्जुर्नारी वडिशपिण्डिका ॥ २० ॥
सर्वेषां दोषरत्नानां सुसमुद्रिकयानया । दुःखशृङ्खलया नित्यमलमस्तु मम स्त्रिया ॥ २३ ॥
इतो मांसमितो रक्तमितोस्थीनीति वासरैः । ब्रह्मन्कतिपथैरेव याति स्त्री विशरारु-
ताम् ॥ २५ ॥ यस्य स्त्री तस्य भोगेच्छा निःस्त्रीकस्य क्व भोगभूः । स्त्रियं त्यक्त्वा
जगत्त्यक्तं जगत्त्यक्त्वा सुखी भवेत् ॥ ३५ ॥

अर्थः—स्त्रायु व अस्थि ह्यांच्या ग्रंथोंनीं युक्त असलेली जी मांसाची वाहुली
स्त्री तिच्या, शकटादि यंत्राप्रमाणे चंचल असलेल्या, शरीररूप पिंजऱ्यामध्ये काय
वरें चांगलें आहे ? १. त्वचा, मांस, रक्त व अश्रुजल हीं वेगवेगळीं घेऊन मग तिचे
नेत्र रमणीय असतील तर पदा; नाहीं तर व्यर्थ कशाकरितां मोहित होत आहेस? २
मेरुपर्वताच्या शिखरावर झळकत असलेल्या गंगाजलाच्या प्रवाहाचे उपमेस
योग्य झालेली अशी मोत्यांच्या हारानें आलेली शोभा ज्या स्तनाचे ठिकाणीं दृष्टो-
त्पत्तीस येते ५ तोच स्त्रीचा स्तन वेळ आली ह्यणजे गांवावाहेरील स्मशानामध्ये
भाताच्या लहानशा पिंडाप्रमाणें मिटक्या मारमारून कुत्रीं खात असतात ६.
केशरूप कज्जल धारण करीत असून दिसण्यांतच मनोहर असलेल्या स्त्रिया स्पर्श
करणान्या पुरुषाला भयंकर अशा दुष्कृत्यरूप अग्नीची ज्वाला असून त्या पुरुषाला
तृणाप्रमाणें दग्ध करून टाकीत असतात ११. वर वर सरस दिसूनही वस्तुतः नीरस
असलेल्या ह्या स्त्रिया फार लांबूनही (विषयलुब्ध पुरुषांना) दग्ध करून
टाकणाऱ्या नरकरूप अग्नीचें मनोहर परंतु भयंकर असें इंधन आहेत १२. अहो,
स्त्रिया ह्यणजे कामनामक पारध्यानें मूढपुरुषरूप पक्ष्यांना पकडण्याकरितां एक
प्रकारचीं जाळींच पसरलेलीं आहेत १८. जन्मरूप तळ्यामध्ये रहात असून चित्त-
रूप कर्दमामध्ये संचार करणाऱ्या पुरुषरूप मत्स्यांचें स्त्री हें एक दुष्टवासनारूप
गळानें युक्त असलेलें आमिष होय २०. दुःखरूप शृंखलेनें युक्त असलेली सर्वदोष-
रूप रत्नांची ही स्त्रीरूप वळकट पेटी मला आतां पुरें झाली २३. हे ब्रह्मनिष्ठ, येथें
पहावें तर मांस, तेथें दृष्टि यावी तर रक्त आणि तिकडे नजर फेंकावी तर अस्थि
अशी ही स्त्री अगदीं थोडक्याच दिवसांत नाश पावत असते २५. तस्मात्, ज्याला
स्त्री असेल त्याला विषयवासना असणार. अपत्नीक पुरुषाला विषयोपभोगाचा
संभव कोठून ? सारांश, एका स्त्रीचा त्याग केला ह्यणजे पुरुषाला सपूर्ण जगताची
पर्वा बाळगण्याचें मुळींच कारण रहात नाहीं व जगताची जरूर राहिली नाहीं
ह्यणजे पुरुष सुखी होतो ३५.

पुत्रविवेको ब्रह्मानन्दे दर्शितः । अलभ्यमानस्तनयः पितरौ क्लेशयेच्चिरमालब्धोपि
गर्भपातेन प्रसवेन च बाधते ॥ १ ॥ जातस्य ब्रह्मरोगादिः कुमारस्य च मूर्खता ।

वासनानामतिप्राबल्येन त्यक्तमशक्यत्वे प्राणस्प-
 पायः । प्राणस्पन्दनवासनयोश्चित्तप्रेरकत्वात्तयोर्निरोधो वा-
 शान्तिरूपपद्यते । प्रेरकत्वं च वसिष्ठ आह द्वे बीजे चित्तवृ-
 क्षस्य वृत्तिव्रततिधारिणः । एकं प्राणपरिस्पन्दो द्वितीयं दृढ-
 वासना ॥ मती सर्वगता संवित्प्राणस्पन्देन बाध्यते । संवे-

वासना अतिशय प्रबल झाल्यामुळें त्यांचा त्याग करणें जर अशक्य
 झालें तर प्राणस्पंदाचा निरोध हाच मनोनाशाचा उपाय होय. कारण,
 प्राणस्पंदन आणि वासना हीं उभयतां चित्ताला प्रेरणा करीत असतात.
 तेव्हां त्यांचा निरोध झाला असतां चित्ताचा नाश होतो. प्राणस्पंदन
 व वासना हीं चित्ताचीं प्रेरक ह्मणून वसिष्ठांनींही सांगितलें आहे; तें
 येंप्रमाणें:—“ वृत्तिरूप वेली धारण करणाऱ्या चित्तरूप वृक्षाचीं दोन
 बीजे आहेत; प्राणपरिस्पंद हें एक आणि दृढवासना हें दुसरें १. सर्व-

(मागील पृष्ठावरून.)

उपनीते त्वविद्यत्वमनुद्वाहश्च पण्डिते ॥ २ ॥ यूनश्च परदारादिदारिद्र्यं च कुटुम्बिनः ।
 पित्तोर्दुःखस्य नास्त्यन्तो धनी चेन्म्रियते तदेति ॥ ३ ॥

(जीवन्मुक्तिविवेके वासनाक्षयप्रकरणम् ।)

अर्थः—ब्रह्मानंदग्रंथामध्ये पुत्रविवेक दर्शविला आहे तो येंप्रमाणें:—“होत नस-
 लेला मुलगा आईवापांना पुष्कळ दिवसपर्यंत दुःख देत असतो, होऊं लागला तर
 गर्भपातानें अथवा उत्पन्न होतांना प्रसूतिकालीं दुःख देतो, उत्पन्न झाला ह्मणजे पूत-
 नादि ग्रह, रोग इत्यादि त्याला पीडा करूं लागले असतां मातापितरांना दुःख होतें,
 चालूं बोलूं लागल्यावर तो मूढ राहिला तर आईवाप दुःखी असतात व उपनयन
 झाल्यावर त्याला विद्या नसणें हें एक मातापितरांच्या दुःखाला कारण होतें. जरें,
 उपनयन होऊन मुलगा विद्वान् झाला तर त्याचा विवाह होत नाही ह्मणून आईवाप
 कष्टी होत असतात २. पुत्र यौवनावस्थेमध्ये आल्यावर त्याला जर परस्त्रीचें वगैरे
 व्यसन लागलें तर तें एक मातापितरांच्या दुःखालाच कारण होत असतें. जरें,
 त्याला परस्त्रीचें व्यसन वगैरे कांहीं एक न लागतां कुटुंबी वनून जर दारिद्र्यी राहिला
 तर तें दारिद्र्यही आईवापांना दुःखदायकच होत असतें आणि मुलगा दारिद्र्यी न
 होतां धनाढ्य होऊन जर कां मृत्यु पावला तर त्या मातापितरांच्या दुःखाला
 अंतच नाही ” ॥ ३ ॥

ततो दुःखानि चेतस इति ॥ यथा भस्मच्छ-
मग्निं लोहकारा दृतिभ्यां धमन्ति तत्र च दृत्युत्पन्नवायुना
सोग्निर्ज्वलति तथा चित्तोपादानेन काष्ठस्थानीयेनाज्ञानेना-
वृत्ता संवित्प्राणस्पन्देन बोध्यमाना चित्तवृत्तिरूपेण प्रज्वलति ।
तस्माच्चित्तवृत्तिनामकात्संविज्ज्वालारूपात्संवेदनादुःखान्युत्प-
द्यन्ते । संयं प्राणस्पन्देन प्रेरिता चित्तोत्पत्तिः । अन्यां च स
एवाह भावसंवित्प्रकटितामनुभूतां च राघव । चित्तस्योत्प-
त्तिमपरां वासनाजनितां शृणु ॥ दृढाभ्यस्तपदार्थैकभावना-
दतिचञ्चलम् । चित्तं संजायते जन्मजरामरणकारणमिति । न

व्यापी ज्ञानवृत्ति प्राणस्पंदाने बोधित होते आणि त्याच्यामुळे त्या चित्त-
रूप संवेदनापासून अनंत दुःखें उत्पन्न होतात २. ” भस्माने आच्छा-
दित झालेल्या अग्नीला लोहार भात्यांनीं फुंकूं लागले असतां तेथें त्या
भात्याच्या योगानें उत्पन्न झालेल्या वायूमुळें ज्याप्रमाणें तो अग्नि प्रज्व-
लित होतो त्याचप्रमाणें चित्ताला कारण जें अज्ञान हेंच एक कोणी
काष्ठ, त्याच्या योगानें व्याप्त झालेल्या संवेदनवृत्तीला प्राणस्पंदरूप वायूचा
झटका बसूं लागला असतां ती चित्तवृत्तिरूपानें प्रज्वलित होते आणि
नंतर त्या चित्तवृत्तिनामक संवेदनापासून दुःखें उत्पन्न होतात; ती ही
प्राणस्पंदानें (ह्यणजे प्राणवायूच्या हालचालीनें) घडून आलेली
चित्ताची उत्पत्ति होय. चित्ताची दुसरी उत्पत्तिही त्या वसिष्ठानींच
सांगितली आहे, ती येणेंप्रमाणें:—“ सुखदुःखांच्या संवेदनामुळें प्रकट
झालेली आणि लोकांच्या अनुभवास आलेली अशी जी वासनेमुळें
झालेली चित्ताची दुसरी उत्पत्ति ती, हे राघवा, तूं श्रवण कर १.
पदार्थसंबंधीं भावनेचा एकसारखा दृढ अभ्यास झाला असतां अत्यंत
चंचल असें चित्त त्याच्यापासून उत्पन्न होतें व तें जन्म, जरा आणि
मरण ह्यांना कारण होतें २. ” प्राण आणि वासना हीं उभयतां नुसतीं

६०४ शांकरभाष्योपेतं गीताशास्त्रं [अध्यायः ४]
केवलं प्राणवासनयोश्चित्तप्रेरकत्वं किं तु परस्परप्रेरकत्वम-
प्यस्ति । तदाह वसिष्ठः । वासनावशतः प्राणस्पन्दस्तेन च
वासना । क्रियते चित्तबीजस्य तेन बीजाङ्कुरक्रम इति ॥ अत
एवान्यतरनाशेनोभयनाशमप्याह द्वे बीजे चित्तवृक्षस्य प्राण-
स्पन्दनवासने । एकस्मिंश्च तयोः क्षीणे क्षिप्रं द्वे अपि नश्यत
इति ॥ तयोर्नाशोपायं नाशफलं चाह प्राणायामदृढाभ्यासै-
र्युक्त्या च गुरुदत्तया । आसनाशनयोगेन प्राणस्पन्दो
निरुध्यते ॥ असङ्ख्यवहारित्वाद्भवभावनवर्जनात् । शरीर-
नाशवर्तित्वाद्दामना न प्रवर्तते ॥ वासनासंपरित्यागाच्चित्तं

चित्तार्चीच प्रेरक नसून परस्परांचीही प्रेरक आहेत व तेही वसिष्ठानीं
सांगितलें आहे. ते ह्मणतात:—“ वासनेमुळें प्राणस्पंद व त्याच्या
योगानें वासना उत्पन्न होत असते आणि ह्मणूनच त्याच्या योगानें ह्या
चित्तवृक्षाचा, बीजोत्पत्तीमुळें अंकुरोत्पत्ति आणि अंकुरोत्पत्तीमुळें बीजो-
त्पत्ति, असा क्रम सुरू रहातो १. ” वासना आणि प्राणस्पंद हीं परस्प-
रांचीं उत्पादक आहेत, ह्मणूनच एकाचा नाश झाला असतां दोहोंचाही
नाश होतो, असें वसिष्ठानीं “ प्राणस्पंदन आणि वासना हीं चित्तवृ-
क्षाचीं दोन बीजे असून त्यांपैकीं एकाचा नाश झाला असतां दोन्हीही
सत्वर नाश पावतात १. ” ह्या श्लोकांत सांगितलें आहे. प्राणस्पंद
आणि वासना ह्यांच्या नाशाचा उपाय कोणता आणि त्यांचा नाश
झाला असतां काय फल प्राप्त होतें हें वसिष्ठानींच सांगितलें आहे, तें
येणेंप्रमाणें:—“ प्राणायामाविषयीं दृढ अभ्यास, गुरूंनीं सांगितलेली
युक्ति आणि आसन व योग्य आहार ह्यांच्या योगानें प्राणस्पंदाचा निरोध
होतो. कोठेंही आसक्ति न धरिल्यानें, संसारविषयक विचार वर्ज्य केल्यानें
आणि शरीर नश्वर आहे असें समजल्यानें वासना प्रवृत्त होत नाही १.
वासनेचा त्याग झाला असतां आणि प्राणस्पंदाचा निरोध झाला असतां

[अध्यायः ४] महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् । ६०५

गच्छत्यचित्तताम् । प्राणस्पन्दनिरोधाच्च यथेच्छसि
तथा कुरु ॥ एतावन्मात्रकं मन्ये रूपं चित्तस्य राघव ।
यद्भावनं वस्तुनोन्तर्वस्तुत्वेन रसेन च ॥ यदा न भाव्यते
किञ्चिद्धेयोपादेयरूपि यत् । स्थीयते सकलं त्यक्त्वा तदा
चित्तं न जायते । अवासनत्वात्सततं यदा न मनुते मनः ॥
अमनस्ता तदादेति परमोपशमप्रदेति ॥ अमनस्तानुदये
शान्त्यभावमाह चित्तक्षयदृढाक्रान्तं न मित्राणि न बान्धवाः ।
शक्नुवन्ति परित्रातुं गुरवो न च मानवा इति ॥ आसना-
शनयोगेनेति यदुक्तं तत्रासनस्य लक्षणमुपायं फलं च त्रिभिः
सूत्रैः पतञ्जलिः सूत्रयामास । स्थिरसुखमासनं प्रयत्नशैथि-

चित्ताचा नाश होतो; ह्यास्तव, हे रामा, तुला वाटेल तसें तू कर २. हे
राघवा, दृश्य वस्तु सत्य आहे असें समजून त्या वस्तूविषयीं अभिलाष
धरून जें अंतःस्थ चिंतन करणें तें चित्ताचें रूप मी समजत आहे ३.
त्याज्य अथवा ग्राह्य अशा कसल्याही वस्तूचें जेव्हां चिंतन होत नाहीं
ह्मणजे सर्वांचा त्याग करून जेव्हां पुरुष स्वस्थ बसतो तेव्हां चित्त
उत्पन्न होत नाहीं ४. वासना नाहींशी झाल्यामुळे जेव्हां मनाला कांहीं
चिंतनव्यापार रहात नाहीं तेव्हां मनाचा नाश होतो आणि त्याच्या
योगानें उत्कृष्ट शांति प्राप्त होते ५. मनोनाश झाला नाहीं तर शांति
प्राप्त होत नाहीं, हें वसिष्ठानींच सांगितलें आहे; तें येणेंप्रमाणें:—
चित्तरूप क्षयरंगानें अतिशय व्याप्त झालेल्या पुरुषाचें रक्षण करण्यास
मित्र, बंधु, गुरु आणि इतरही मानव ह्यांपैकीं कोणीही समर्थ होत
नाहींत १. आसन व योग्य आहार ह्यांच्या योगानें प्राणवायूचा
निरोध होतो, असें पूर्वीं ह्मटलें आहे. त्यांपैकीं आसनाचें लक्षण,
उपाय व फल हीं स्थिरसुखमासनम् । प्रयत्नशैथिल्यानन्तसमापत्ति-
भ्याम् । ततो द्वन्द्वानभिगतः । ह्या तीन सूत्रांनीं भगवान् पतंजलींनीं

६०६ शांकरभाष्योपेतं गीताशास्त्रं [अध्यायः ४]

ल्यानन्तसमापत्तिभ्यां ततो द्वन्द्वानभिघात इति । पद्मकस्व-
स्तिकादिना यादृशेन देहस्थापनरूपेण यस्य पुरुषस्यावय-
वव्यथानुत्पत्तिलक्षणं सुखं देहचलनराहित्यलक्षणं स्थैर्यं च
संपद्यते तस्य तदेव मुख्यमासनम् । तस्य च प्रयत्नशैथिल्यं
लौकिक उपायः । गमनगृहकृत्यतीर्थयात्रास्नानयागहोमा-
दिविषयो यः प्रयत्नो मानस उत्साहस्तस्य शैथिल्यं कर्त-
व्यम् । अन्यथा स उत्साहो बलाद्देहमुत्थाप्य यत्र क्वापि प्रेर-
यति । अलौकिकोपायश्च फणासहस्रेण धरणीं धारयित्वा
स्थैर्येणावतिष्ठते योयमनन्तः स एवाहमस्मीति ध्यानं
चित्तस्थानन्तं समापत्तिः । तथा यथोक्तासनसंपादकमदृष्टं
निष्पद्यते । सिद्धे चासने शीतोष्णसुखदुःखमानापमाना-

सांगितलीं आहृत. पद्मक, स्वस्तिक इत्यादि जशा प्रकारच्या देहस्थापन-
रूप आसनाने ज्या पुरुषाला शरीरविषयक अवयवांचे ठिकाणीं व्यथा
उत्पन्न न होणे हे सुख व शरीराचे चलन न होणे हे स्थैर्य प्राप्त होते
त्या पुरुषाचे तेच मुख्य आसन होय. प्रयत्नशैथिल्य हा ते आसन सिद्ध
होण्याचा लौकिक उपाय होय. गमन, गृहकृत्य, तीर्थयात्रा, स्नान,
याग, होम इत्यादिविषयक जो प्रयत्न ह्मणजे मानसिक उत्साह त्याचे
शैथिल्य करावे ह्मणजे तो कमी करावा (ह्मणजे आसन सिद्ध
होते); नाही तर तो उत्साह बलात्काराने देहाचे उत्थापन करून
त्याला कोठे तरी नेतो. सहस्र फणांनी पृथ्वी धारण करून स्थिर राहि-
लेला जो अनंत ह्मणजे शेष तोच मी असे जे चिंतन करणे ही चित्ताची
अनंतसमापत्ति होय. (अनंतसमापत्ति ह्मणजे अनंतरूप भावना..)
अनंतसमापत्ति हा अलौकिक उपाय होय. हा उपाय योजिला असतां
वर सांगितलेले आसन सिद्ध करणारे अदृष्ट उत्पन्न होते आणि आसन
सिद्ध झाले असतां शीत, उष्ण, सुख, दुःख, मान, अपमान इत्यादि

[अध्यायः ४] महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् । ६०७

दिद्वन्द्वैर्यथा पूर्वं नाभिहन्यते । तथाविधस्य चामनस्य योग्यो
देशः श्रूयते विविक्त देशे च सुखासनस्थः शुचिः समग्री-
वशिरःशरीर इति ॥ समे शुचौ शर्करावह्निवाल्मुकाविव-
र्जिते शब्दजलाशयादिभिः ॥ मनोनुकूले न तु चक्षुपीडने
गुहानिवाताश्रयणे प्रयाजयेदिति च । सोयमासनयोगः ।
अशनयोगस्तु मित्ताहारत्वम् । अत्याहारमन्नहारं नित्यं
योगी विवर्जयेत् । इति श्रुतेः । भगवताप्युक्तम् । नात्यश्र-
तस्तु योगास्ति न चैकान्तमनश्चतः । न चातिस्वप्नशीलस्य
जाग्रतो नैव चार्जुन ॥ युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य
कर्मसु । युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहेति ॥ जिता-

द्वंद्वान्या तडाक्यांत पूर्वीप्रमाणं पुरुष सांपडेनासा होतो. तशा प्रकारच्या
आसनाला योग्य देश कोणता हें पुढील श्रुतींत सांगितलें आहे. ग्रीवा,
शिर आणि शरीर हीं सारखीं ठेवून व शुचि राहून एकांत प्रदेशामध्ये
सुखासन घालून असावें. अशी एक श्रुति आहे आणि “ सपाट, निर्दोष,
शर्करासंज्ञक क्षुद्रपाषाण, अग्नि, वाळू, गडबड, जलाश्रय इत्यादिकांनीं
रहित आणि नेत्रांना पीडा न देणारा ह्यणजे मशकांनीं युक्त नसलेला
असा जो प्रदेश असेल त्या प्रदेशाचे ठिकाणीं अथवा गुहेचा किंवा इतर
निवात स्थानाचा आश्रय करून योगाभ्यास करून ” अशी दुसरी श्रुति
आहे. असो. तो हा आसनयोग होय. अशनयोग ह्यणजे मित आहार
करणे. कारण, अतिशय आहार किंवा निराहार योग्यानें कधींही करूं
नये, असें श्रुतींत सांगितलें आहे आणि भगवानांनींही “ प्रमाणापेक्षां
अधिक अन्न भक्षण करणाऱ्याला, मुळींच न खाणाऱ्याला, अतिशय
झोप घेणाऱ्याला आणि त्याचप्रमाणें अतिशय जागरण करणाऱ्याला, हे
अर्जुना, योग सिद्ध होत नाहीं १६. आहार, विहार, चेष्टा, निद्रा
आणि जागरण हीं ज्याचीं नियमित आहेत त्याला दुःखनाशक योग

६०८ शंकरभाष्योपेतं गीताशास्त्रं [अध्यायः ४]

सनस्य प्राणायामेन मनोविनाशः श्वेताश्वतरैराम्नायते । त्रिरु-
न्नतं स्थाप्य समं शरीरं हृदीन्द्रियाणि मनसा संनिवेश्य ।
ब्रह्मोडुपेन प्रतरेत विद्वान्मोतांसि सर्वाणि भयावहानि ॥
प्राणान्प्रपीड्येह स युक्तचेष्टः क्षीणे प्राणे नासिकयोः श्वसीत ।
दुष्टाश्वयुक्तमिव वाहमेनं विद्वान्मनो धारयेताप्रमत्त इति ॥
योगी द्विविधो विद्यामदाद्यासुरीसंपद्रहितस्तत्सहितश्चेति ।
तयोराद्यस्य ब्रह्मध्यानेन मनसि निरुद्धे सतितन्नान्तरीयकतया
प्राणो निरुध्यते । तं प्रति त्रिरुन्नतमिति मन्त्रः पठितः ।
द्वितीयस्याभ्यासेन प्राणे निरुद्धे तन्नान्तरीयकतया मनो निरु-
ध्यते । तं प्रति प्राणान्प्रपीड्येति मन्त्रः प्रवृत्तः । प्राणपीडन-
प्रकारो वक्ष्यते । तेन च पीडनेन युक्तचेष्टो भवति । मन-

साध्य हांतो १." असें भगवद्गीतेतील सहाव्या अध्यायांत सांगितलें आहे.
आसन सिद्ध झालेल्या पुरुषाच्या मनाचा नाश प्रणायामानें होतो असें
त्रिरुन्नतं स्थाप्य ० भयावहानि ८। प्राणान्प्रपीड्येह ० धारयेताप्रमत्तः।
ह्या श्वेताश्वतरोपनिषदांतील श्रुतींत सांगितलें आहे.

योगी दोन प्रकारचा असतो. विद्यामदप्रभृति आसुरी संपत्ति अंगी
नसलेला पहिला आणि ती अंगी असलेला दुसरा. ह्यांपैकी पहिला जो
योगी त्याचें मन ब्रह्मचिंतनानें जखडून गेलें असतां प्राण मनापासून
वेगळा होणारा नसल्यामुळें त्या योग्याच्या प्राणवायूचाही निरोध होतो.
ह्या योग्याला उद्देशून त्रिरुन्नतं हा मंत्र श्रुतीमध्ये पठित आहे. विद्या-
मदप्रभृति आसुरी संपत्ति ज्याचे अंगी असते असा जो दुसरा योगी
त्याच्या प्राणवायूचा निरोध अभ्यासानें झाला असतां प्राणापासून मन
वेगळें होत नसल्यामुळें आपोआप त्याच्या मनाचाही निरोध होतो.
ह्या दुसऱ्या योग्याला उद्देशून प्राणान्प्रपीड्य हा मंत्र श्रुतीमध्ये पठित
आहे. प्राणपीडनप्रकार पुढें सांगण्यांत येईल. त्या पीडनाच्या योगानें

[अध्यायः ४] महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् । ६०९

श्रेष्ठा विद्यामदादयो निरुध्यन्त । प्राणनिरोधेन चित्तदोष-
निरोधे दृष्टान्तोच्यत्र श्रूयते यथा पर्वतधातूनां दह्यन्ते दहना-
न्मलाः । तथेन्द्रियकृता दोषा दह्यन्ते प्राणनिग्रहात् ॥ इति ॥
अत्रोपपत्तिर्वसिष्ठेन दर्शिता यः प्राणपवनस्पन्दश्चित्तस्पन्दः स
एव हि । प्राणस्पन्दक्षये यत्नः कर्तव्यो धीमतोच्चकैरिति । मनो-
वाक्कक्षुरादीन्द्रियदेवताः स्वस्वव्यापारं निरन्तरं करिष्याम
इति व्रतं धृत्वा श्रमरूपेण मृत्युना ग्रस्ताः । स च मृत्युः
प्राणं नाप्नोत् । ततो निरन्तरमुच्छ्वासनिःश्वासौ कुर्वन्नपि प्राणो
न श्राम्यति । तदा विचार्य देवताः प्राणरूपं प्राविशन् ।
सोयमर्थो वाजसनेयिभिराम्नायते । अयं वै नः श्रेष्ठो यः संचरं-

मनुष्याच्चा चेष्टा नियंत्रित होतात ह्यणजे विद्यामदप्रभृति मनोव्यापा-
रांचा निरोध होतो. प्राणवायूचा निरोध झाला असतां चित्तदोष नाहीसे
होतात, ह्याविषयीं दुसऱ्या एका श्रुतीमध्ये दृष्टांत आहे. “ ज्याप्रमाणें
पर्वतसंबंधी धातूंचे मल दहनाच्या योगानें दग्ध होऊन जातात त्याच-
प्रमाणें इंद्रियकृत दोष प्राणवायूचा निरोध झाला असतां दग्ध होऊन
जातात. ” ही ती श्रुति होय. ह्याविषयीं वसिष्ठमहर्षींनीं उपपत्ति दर्श-
विली आहे. ते ह्यणतातः— जें प्राणवायूचें चलन तेंच चित्ताचें चलन
होय. ह्यास्तव, प्राणवायूचें चांचल्य नाहीसें करण्याचा यत्न विचारी
पुरुषानें करावा.

मेन, वाणी, चक्षु इत्यादि इंद्रियांच्या देवता “ आह्मी आपआपले
व्यापार निरंतर सुरू ठेवीत जाऊं. ” असें व्रत धारण करून बसल्या
असतांना श्रमरूप मृत्यूनें त्यांना ग्रस्त करून टाकिलें; परंतु, त्या श्रम-
रूप मृत्यूला प्राण घेरितां आला नाही. ह्यणून प्राण हा निरंतर श्वासो-
च्छ्वास करीत असतांनाही कधीं थकत नाही. तेव्हां हा विचार मना-
मध्ये आणून इतर इंद्रियदेवता प्राणाच्या रूपामध्ये प्रविष्ट झाल्या. असें

६१० शांकरभाष्योपेतं गीताशास्त्रं [अध्यायः४]

श्वासंचरंश्च न व्यथते यो न रिष्यति हन्तास्यैव सर्वे रूप-
मसामेति । एतस्यैव सर्वे रूपमभवंस्तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते
प्राणा इति । अत इन्द्रियाणां प्राणरूपत्वं नाम प्राणाधीन-
चेष्टावत्त्वम् । तच्चान्तर्यामिब्राह्मणे सूत्रात्मप्रस्तावे श्रूयते
वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः
परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संद्वन्धानि भवन्ति ।
तस्माद्वै गौतम पुरुषं प्रेतमाहुर्व्यस्रं सिषतास्याङ्गानीति वायुना
हि गौतम सूत्रेण संद्वन्धानि भवन्तीति ॥ अतः प्राणमनस्प-
न्दनयोः सहभावित्वात्प्राणनिग्रहे मनो निगृह्यते । ननु सह-
स्पन्दो न युक्तः सुषुप्तौ चेष्टमानेपि प्राणे मनसोचेष्टमान-
त्वान्न । विलीनत्वेन तदानीं मनस एवाभावात् । ननु क्षीणे
प्राणे नासिकयोः श्वसीतेति व्याहृतम् । न हि क्षीणप्राणस्य
मृतस्य श्वासं क्वचित्पश्यामः । नापि श्वसतो जीवतः प्राण-

अयं वै० एतेनाख्यायन्ते प्राणाः ह्या वाजसनेयश्रुतीं सांगितलें
आहे. इन्द्रियें प्राणाच्या रूपामध्ये प्रविष्ट झालीं ह्याचा अर्थ इन्द्रिय-
व्यापार प्राणवायूच्या अधीन झाले. हा होय. अंतर्यामिब्राह्मणांत सूत्रा-
त्म्याची प्रशंसा चालली असतांना असंच सांगितलेलें आहे. वायुर्वै
गौतम० भवन्तीति ही ती श्रुति होय. तस्मात्, प्राणस्पंद आणि
मनस्पंद हे दोन्ही एककालींच होत असल्यामुळें प्राणवायूचां निरोध झाला
असतां मनाचाही निग्रह होतो. आतां “ एकाच वेळीं दोहोंचें चलन
होतें, हें ह्मणणें योग्य दिसत नाहीं. कारण, सुषुप्ति ह्या अवस्थेमध्ये
प्राणव्यापार सुरू असूनही मनोव्यापार बंद असतो. ” अशी
शंका कांणी करील तर ती योग्य नाहीं. कारण, त्या वेळीं मन
लीन होऊन गेलें असल्यामुळें त्याचा अभावच असतो. “ अहो, पण प्राण
क्षीण झाला असतां नासिकेनें श्वासोच्छ्वास करावा, ह्या ह्मणण्याला बाध

क्षयोस्ति । मैवम् । अनुल्वणत्वस्य क्षयत्वेनात्र विवक्षित-
त्वात् । यथा खननच्छेदनादिषु व्याप्रियमाणस्य पर्वतमारोहतः
शीघ्रं धावतो वा श्वासवेगो यावान्भवति न तावांस्त्वव-
स्थितस्यासीनस्य वा विद्यते तथा प्राणायामपाटवोपेतस्य
तस्याल्पः श्वासो भवति । एतदेवाभिप्रेत्य श्रूयते भूत्वा तत्रा-
यतप्राणः शमैरेव समुच्छ्रमेदिति । यथा दुष्टैरश्वैरुपेतो
रथो मार्गं त्यक्त्वा यत्र क्वापि नीयते स च सारथिना दृढ-
मश्व रज्जुष्वाल्लुप्य मार्गेषु पुनर्धार्यते तथेन्द्रियैर्वासनादिभि-

पेतो. कारण, ज्याचा प्राण क्षीण झाला आहे ह्मणजे जो मृत झाला आहे तो श्वासोच्छ्वास करीत असतांना कोठें आमच्या दृष्टीं पडत नाहीं आणि त्याचप्रमाणें जो श्वासोच्छ्वास करीत आहे ह्मणजे जो जिवंत आहे त्याचा प्राणक्षय झाला असल्याचेंही कोठें आढळण्यांत येत नाहीं.” अशी जर शंका कोणी करील तर ती योग्य होणार नाहीं. कारण, येथील क्षयशब्दाचा अर्थ दुर्बलता इतकाच विवक्षित आहे. खणणें, तोडणें इत्यादि कार्यांत गढून गेलेल्याचा, पर्वत चढून जाणाऱ्याचा अथवा सत्वर धांवणाऱ्याचा श्वासवेग जितका दृष्टीं पडतो तितका नुसत्या उभ्या अथवा बसलेल्या पुरुषाचा श्वासवेग दृष्टोत्पत्तीस येत नाहीं. त्याचप्रमाणें प्राणायाम करण्यांत जो पटु असतो त्याच्याही श्वासाचा वेग अगदीं अल्पच असतो. हाच उद्देश मनांत धरून भूत्वा तत्रायतप्राणः शमैरेव समुच्छ्रमेत् असें श्रुतीमध्ये सांगितलें आहे (आणि “ प्राण-वायूचा निरोध करून हळू हळू तो बाहेर सोडावा. ” असा श्रुतीचा अर्थ आहे). ज्याप्रमाणें आडदांड घोडे रथाला लाविले असतां ते मार्ग सोडून देऊन भलतीकडेच त्या रथाला घे न जातात, परंतु, अश्वाना लगामांनीं आंवरून धरून ज्याप्रमाणें सारथि तो रथ पुनरपि मार्गावर आणितो त्याचप्रमाणें इंद्रियांच्या योगानें ह्मणजे वासनादि-

६१२ शांकरभाष्यांशं गीताशास्त्रं [अध्यायः ४]

रितस्ततो नीयमानं मनः प्राणरज्जौ दृढं धारितायां धार्यते ।
प्राणान्प्रपीडयेति यदुक्तं तत्र प्राणपीडनप्रकारोन्यत्र श्रूयते ।
सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह । त्रिः पठेदायत-
प्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥ प्राणायामास्त्रयः प्रोक्ता रेचपू-
रककुम्भकाः । उत्क्षिप्य वायुमाकाशं शून्यं कृत्वा निरा-
त्मकम् ॥ शून्यभावेन युञ्जीयाद्रेचकस्येति लक्षणम् । वक्त्रे
णोत्पलनालेन तोयमाकर्षयेन्नरः ॥ एवं वायुर्गृहीतव्यः पूर-
कस्येति लक्षणम् ॥ नोच्छ्वसेन्न च निःश्वासं नैव गात्राणि
चालयेत् । एवं तावन्नियुञ्जीत कुम्भकस्येति लक्षणमिति ॥
अत्र शरीरान्तर्गतं वायुं बहिर्निःसारयितुमुत्क्षिप्य शरीर-

कांच्या योगाने चित्त इकडे तिकडे जाऊ लागते; परंतु, प्राणरज्जु खेचून धरिली असतां ते मनही खेचून धरितां येते. असो.

प्राणान्प्रपीडय ह्यणून जो मंत्र श्वेताश्वतरोपनिषदांत सांगितला आहे त्यांत विवक्षित असलेला प्राणपीडनप्रकार दुसऱ्या श्रुतीमध्ये पठित आहे, तो येणेप्रमाणे:—

प्राणवायूचा निरोध करून प्रणव, व्याहृति आणि शिर ह्यांसहवर्तमान गायत्रीमंत्र तीन वेळ पठण करणे, ह्याला प्राणायाम असें ह्यणतात. रेचक, पूरक आणि कुम्भक असे प्राणायामांत तीन प्रकार आहेत. शरीरांतील वायु बाहेर काढून शरीरांतील पोकळी वायुराहित करावी आणि आंत वायु न घेतां विवक्षित कालपर्यंत रहावे, हे रेचकाचे लक्षण होय. तोंडांत कमलाचा देंठ धरून ज्याप्रमाणे पुरुष त्या देंठांतून पाणी वर ओढून घेतो त्याप्रमाणे नासिकापुढाने वायु आंत ओढून घ्यावा, हे पूरकाचे लक्षण होय. वायु बाहेरही सोडू नये, आंतही घेऊं नये आणि अवयवही हालवू नयेत अशा अवस्थेमध्ये विवक्षित कालपर्यंत रहाणे, हे कुम्भकाचे लक्षण होय. उत्क्षिप्य वायुमा-

[अध्यायः ४] महाराष्ट्रतात्पर्यममेतम् । ६१३

माकाशं शून्यं निरात्मकं वायुरहितं कृत्वा स्वल्पमपि वायु-
मप्रवेश्य शून्यभावेनैव नियमयेत् । तदिदं रेचकं भवति ।
कुम्भको द्विविध आन्तरो बाह्यश्चेति । तदुभयं वसिष्ठ आह ।
अपानेस्तं गते प्राणो यावन्नाभ्युदितो हृदि । तावत्सा कुम्भ-
कावस्था योगिभिर्यानुभूयते ॥ बहिरस्तं गते प्राणं याव-
न्नापान उद्भवः । तावत्पूर्णा समावस्था बहिःस्थं कुम्भकं
विदुरिति ॥ तत्रोच्छ्वास आन्तरकुम्भकविरोधी निःश्वासां
बाह्यकुम्भकविरोधी गात्रचालनमुभयविरोधि । तस्मिन्सति
निःश्वासोच्छ्वासयोरन्यतरस्यावश्यंभावित्वात् । पतञ्जलि-

काशं ह्या रेचकविषयक श्रुतीचा अर्थ “ शरीरांतील वायु बाहेर काढ-
ण्याकरितां श्वास सोडून शारीरिक आकाश वायुरहित करावे आणि
असें केल्यावर बाहेरला यत्किंचित्ही वायु आंत प्रविष्ट न होऊं देतां
कांहीं विवक्षित वेळपर्यंत असावे, ह्याला रेचक असें ह्मणतात ” असा
आहे. कुम्भक दोन प्रकारचा; आंतर कुम्भक आणि बाह्य कुम्भक. हे
दोन्ही प्रकार वसिष्ठमहर्षींनी सांगितले आहेत. ते ह्मणतात “ अपान-
वायूचे ठिकाणीं अस्तंगत झालेला प्राणवायु जोंपर्यंत हृदयामध्ये उदय
पावत नाही तोंपर्यंत ती कुम्भकावस्था समजावी; ह्याच कुम्भकावस्थेचा
योग्यांना अनुभव येत असतो. प्राणवायु बाह्य प्रदेशामध्ये लीन होऊन
गेला असतां जोंपर्यंत अपानवायूचा उद्भव होत नाही तोंपर्यंत पूर्ण
समावस्था होय. ह्याच अवस्थेला बाह्य कुम्भक असें ह्मणत असतात. ”
उच्छ्वास आणि निःश्वास ह्यांपैकीं उच्छ्वास ह्मणजे श्वास सोडणे आंतर
कुम्भकाला विरुद्ध आहे आणि निःश्वास ह्मणजे श्वास घेणे
बाह्य कुम्भकाला विरुद्ध आहे. अवयव हालविणे दोन्ही
कुम्भकांना विरुद्ध आहे. कारण, गात्रचालन झालें असतां निःश्वास
आणि उच्छ्वास ह्यांपैकीं कोणती तरी एक क्रिया अवश्य वडणारच.

६१४ शांकरभाष्योपेतं गीताशास्त्रं [अध्यायः ४]

रण्यासनानन्तरभाविनं प्राणायामं सूत्रयामास । तस्मिन्सति
निःश्वासोच्छ्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः । ननु कुम्भके
गत्यभावेपि रेचकपूरकयोरुच्छ्वासनिःश्वासगती विद्येत
इति चेन्न । अधिकमात्राभ्यासेन स्वभावसिद्धायाः सम-
प्राणगतेर्विच्छेदात् । तमेवाभ्यासं सूत्रयति बाह्याभ्यन्त-
रस्तम्भवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो दीर्घः सूक्ष्म इति ।
रेचको बाह्यवृत्तिः । पूरक आन्तरवृत्तिः । कुम्भकस्त-
म्भवृत्तिः तत्रैकैको देशादिभिः परीक्षणीयः । तद्यथा
स्वभावसिद्धे रेचके हृदयान्निर्गत्य नासाग्रसंमुखे द्वादशा-

पतंजलिमहर्षिर्नीही (गात्रस्थैर्यकारक) आसनानन्तर प्रणायाम साध्य
होतो, असें सांगितलें आहे. ते हणतात “ आसन सिद्ध झाल्यानंतर
निःश्वास आणि उच्छ्वास ह्यांच्या गतींचा विच्छेद असा जो प्राणायाम
तो साध्य होतो ”. आतां “ कुम्भकप्राणायामांत निःश्वास आणि उच्छ्वास
ह्यांच्या गतींचा जरी अभाव असतो तरी रेचक आणि पूरक ह्या दोन्ही
प्रकारच्या प्राणायामांत उच्छ्वासगति आणि निःश्वासगति अनुक्रमे
विद्यमान असतात. तेव्हां पतंजलिमहर्षिर्नीं सांगितलेलें प्रणायाम-
लक्षण जुळत नाही. ” अशी शंका कोणी करील तर
ती योग्य होणार नाही. कारण, अधिक वेळपर्यंत प्राणायामाचा
अभ्यास केला असतां नैसर्गिक जी सामान्य प्राणवायूची गति तिचा
विच्छेद होत असतो. तो अभ्यासच पतंजलिमहर्षिर्नीं बाह्याभ्यन्तरस्त-
म्भवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो दीर्घः सूक्ष्मः ह्या सूत्रानें सांगि-
तला आहे. रेचक हा बाह्यवृत्ति होय, पूरक आंतरवृत्ति होय आणि कुम्भक
स्तम्भवृत्ति होय. ह्या तिहींपैकीं प्रत्येकाचें देश, काल इत्यादिकांनीं परी-
क्षण करणें अवश्य आहे. तें येणंप्रमाणें—स्वभावसिद्ध रेचकामध्ये
श्वास हृदयांतून निघून नासाग्रसंमुख बारा अंगुलें प्रदेशापर्यंत जाऊन

[अध्याय : ४]

महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम्

६१५

ङ्गुलपर्यन्ते श्वासः समाप्यते । अभ्यासेन तु क्रमेण नाभे-
राधाराद्वा वायुर्निर्गच्छति । चतुर्विंशत्यङ्गुलपर्यन्ते षट्त्रिंश-
दङ्गुलपर्यन्ते वा समाप्तिः । अत्र रेचके प्रयत्नातिशये सति
नाभ्यादिप्रदेशक्षोभेणान्तर्निश्चेतुं शक्यम् । बहिस्तु सूक्ष्मं
तूलं धृत्वा तच्चालनेन निश्चेतव्यम् । सेयं देशपरीक्षा । रेच-
ककाले प्रणवस्यावृत्तयो दशविंशतित्रिंशदित्यादिभिः कालं
परीक्ष्य । अस्मिन्मासे प्रतिदिनं दशरेचका आगामिमासे विंश-
तिरुत्तरमासे त्रिंशदित्यादिकालपरीक्षाभिः संख्यापरीक्षा ।
यथोक्तदेशकालविशिष्टाः प्राणायामाः एकस्मिन्दिने दश-
विंशतित्रिंशदित्यादिभिः संख्यापरीक्षा । पूरकेष्वेवं योज-

पुढें समाप्त होतो; परंतु, अभ्यासानें क्रमाक्रमानें नाभीपासून अथवा
आधारचक्रापासून वायु बाहेर निघतो आणि चोवीस अंगुलांपर्यंत
अथवा छत्तीस अंगुलें प्रदेशाचे शेवटीं तो समाप्त होतो. रेचकाविषयीं
अभ्यासाचा प्रयत्न अतिशय झाला असतां नाभिप्रभृति प्रदेशामध्ये
क्षोभ उत्पन्न होत असल्यामुळें वायु आंत कोठपासून निघालेला आहे
ह्याचा निश्चय करितां येतो आणि त्याचा पल्ला बाहेर कोठपर्यंत गेलेला
असतो हें नासिकेच्या बाहेर सूक्ष्म कापूस धरिला असतां त्याच्या
हालण्यानें निश्चित ठरवितां येतें. ह्याला देशपरीक्षा असें म्हणतात. रेचक-
कालीं दहा, वीस, तीस इत्यादि प्रणवांच्या आवृत्तींनीं कालाचें परी-
क्षण करितां येतें आणि ह्या महिन्यांत प्रत्यहीं दहा रेचक, येणाऱ्या
महिन्यांत प्रत्यहीं वीस, त्याच्या पुढल्या महिन्यांत प्रत्यहीं तीस इत्यादि
कालपरीक्षणाच्या योगानें संख्यापरीक्षा करण्यांत येते. सारांश, वर
सांगितल्याप्रमाणें देश आणि काल ह्यांनीं युक्त असे प्राणायाम एका
दिवसांत दहा, वीस, तीस वगैरे संख्या होईपर्यंत नियमित करणें ही
संख्यापरीक्षा होय. पूरकाविषयींही असाच प्रकार समजावा. कुंभक-

६१६ शांकरभाष्योपेतं गीताशास्त्रं [अध्यायः ४]

नीयम् । यद्यपि कुम्भके देशव्याप्तिविशेषो नावगम्यते तथापि कालसंख्याव्याप्तिरवगम्यत एव । यथा घनीभूतस्तूलपिण्डः प्रसार्यमाणो दीर्घो विरलतया सूक्ष्मश्च भवति तथा प्राणोपि देशकालसंख्याधिक्येनाभ्यस्यमानो दीर्घो दुर्लक्ष्यतया सूक्ष्मश्च संपद्यते । रेचकादिभ्यस्त्रिभ्योन्यं प्रकारं सूत्रयति बाह्याभ्यन्तरविषयानपेक्षी चतुर्थ इति । यथाशक्ति सर्वं वायुं विरेच्यानन्तरं क्रियमाणो बहिः कुम्भको यथाशक्ति वायुमापूर्यानन्तरं क्रियमाणोऽन्तःकुम्भक इति रेचकपूरकावनाहत्य केवलः कुम्भकोभ्यस्यमानः पूर्वत्रापेक्षया चतुर्थो भवति । निद्रातन्द्र्यादिप्रबलदोषप्रयुक्तानां रेचकादित्रयम् ।

प्राणायामामध्ये किती प्रदेश व्याप्त झाला आहे, हें जरी समजत नाही तरी काल आणि संख्या ह्यांच्या व्याप्तीचें ज्ञान होतेंच. ज्याप्रमाणें घट्ट आवळलेला कापसाचा गोळा ओढिला असतां लांब होऊन विरळ होतां होतां सूक्ष्म होतो त्याचप्रमाणें देश, काल व संख्या ह्यांचें प्रमाण उत्तरोत्तर जास्त होईल अशा रीतीनें प्राणायामाचा अभ्यास होऊं लागला असतां प्राणवायूही दीर्घ होऊन समजण्यांत येण्याला कठीण होत असल्यामुळें सूक्ष्म होत असतो. रेचक, पूरक व कुंभक ह्या तीन प्रकारांशिवाय चवथाही एक प्रकार बाह्याभ्यन्तरविषयानपेक्षी चतुर्थः ह्या सूत्रांत पतंजलींनीं दर्शविला आहे. शक्तीचें अतिक्रमण न करितां आंतील सर्व वायु उच्छ्वासानें बाहेर काढिल्यानंतर जो केला जातो तो बाह्य कुंभक आणि बाहेरील वायु शक्तीचें अतिक्रमण न करितां आंत ओढून घेतल्यानंतर जो केला जातो तो आंतर कुंभक. ह्या दोन नांवांनीं अनुक्रमें प्रसिद्ध असलेले जे रेचक आणि पूरक ह्यांची जरूर न बाळगितांच केवळ जो कुंभक केला जातो तो पूर्वी सांगितलेल्या तिहींहून वेगळा असा चवथा प्रकार

[अध्यायः ४] महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् । ६१७

दोषरहितानां चतुर्थ इति विवेकः । प्राणायामफलं सूत्रयति ततः क्षीयते प्रकाशावरणमिति । प्रकाशस्य सत्त्वस्यावरणं तमो निद्रालस्यादिहेतुस्तस्य क्षयो भवति । फलान्तरं सूत्रयति धारणासु योग्यता मनस इति आधारनाभिचक्रहृदयभूमध्यब्रह्मरन्धादिदेशविशेषे विकल्प्य चित्तस्य स्थापनं धारणादेशबन्धश्चित्तस्य धारणेति सूत्रणात् । श्रुतिश्च मनः संकल्पकं ध्यात्वा संक्षिप्यात्मनि बुद्धिमान् । धारयित्वा तथात्मानं धारणा परिकीर्तितेति ॥ प्राणायामेन रजोगुणकारिताञ्चाश्चल्यात्तमोगुणकारितादालस्यादेश्च निवारितं मनस्तस्यां

होय. निद्रा, तंद्रा इत्यादि प्रबल दोष ज्यांचे ठिकाणी असतात त्यांच्याकरितां रेचक, पूरक आणि कुंभक हे प्राणायाम सांगितले असून हे दोष ज्यांचे ठिकाणी नसतात त्यांच्याकरितां चवथा सांगितला आहे, असें समजावे. ततः क्षीयते प्रकाशावरणम् ह्या सूत्रानें पतंजलींनीं प्राणायामाचें फल सांगितलें आहे आणि “ निद्रा, आलस्य इत्यादि दोषांना हेतुभूत असणारें जें तमोगुणरूप प्रकाशाचें ह्मणजे सत्त्वगुणाचें आवरण त्याचा प्राणायामानें क्षय होतो. ” असा त्या सूत्राचा अर्थ आहे. शिवाय, धारणासु योग्यता मनसः ह्या सूत्रानें पतंजलींनीं प्राणायामाचें दुसरेंही फल सांगितलें आहे. आधार, नाभिचक्र, हृदय, भूमध्य, ब्रह्मरन्ध्र इत्यादि विशेष प्रदेशांमध्ये चित्त आकर्षण करून त्याची स्थापना करणें ह्याला धारणा असें ह्मणतात. कारण, देशबन्धश्चित्तस्य धारणा असें योगसूत्र आहे (आणि त्या सूत्राचा अर्थ “ विशेष प्रदेशामध्यं चित्त बद्ध करून ठेवणें ह्याचें नांव धारणा. ” असा आहे). शिवाय मनः संकल्पकं ० धारणापरिकीर्तिता अशी श्रुतिही आहे. तेव्हां “ रजोगुणामुळें उत्पन्न झालेल्या चांचल्यापासून आणि तमोगुणामुळें उत्पन्न झालेल्या आलस्य, निद्रा इत्यादिकांपासून प्राणायामाच्या योगानें मन

६१८ शांकरभाष्यांपैतं गीताशास्त्रं [अध्यायः ४]

धारणायां योग्यं भवति ॥ प्राणायामदृढाभ्यासैर्युक्त्या च गुरुदत्तयेत्यत्रत्येन युक्तिशब्देन योगिजनप्रसिद्धं शिरोरूपमेरु-चालनं जिह्वाग्रेण घण्टिकाभ्रामणं नाभिचक्रे ज्योतिर्ध्यानं विस्मृतिप्रदौषधसेवा चेत्येवमादिकं गृह्यते । तदेवमध्यात्म-विद्यासाधुसंगमवासनाक्षयप्राणनिरोधाश्वित्तनाशोपाया द-र्शिताः । अथ तदुपेयभूतं समाधिं वक्ष्यामः । ... रजोगुणेन चाल्यमानं चित्तं क्रमेण सर्वान्पदार्थान्गृह्णाति तस्य रजो-गुणस्य निरोधाय क्रियमाणेन योगिनः प्रयत्नविशेषेण दिने दिने सर्वार्थता क्षीयत एकाग्रता चोदेति तादृशश्वित्तस्य परिणामः समाधिरित्युच्यते । तस्य समाधेरष्टाङ्गेषु यम-

अलग राहिलें असतां तें त्या धारणेला योग्य होतें. ” हा धारणासु योग्यता मनसः ह्या सूत्राचा अर्थ होय.

प्राणायामदृढाभ्यासैर्युक्त्या च गुरुदत्तया असें जें वसिष्ठमुनीचें वचन पूर्वी दिलें आहे त्यांतील युक्तिशब्दामध्ये योगिजनांना माहीत असलेलें शिरो रूप मेरुचालन, जिह्वाग्राच्या योगानें घण्टिकाक्रमण, नाभिचक्राचे ठिकाणीं ज्योतिर्ध्यान, विस्मृतिप्रद औषधांचें सेवन इत्यादिकांचा अंतर्भाव होतो. असो. ह्याप्रमाणें अध्यात्मविद्या, साधुसमागम, वासनाक्षय आणि प्राण-निरोध हे चित्तनाशाचे उपाय दर्शविले. आतां ह्या उपायांच्या योगानें साध्य होणारी समाधि सांगतो.....रजोगुणाच्या योगानें चलित होत असलेलें चित्त क्रमानें सर्व पदार्थ ग्रहण करीत असतें. त्या रजोगुणाच्या निरोधाकरितां योग्याचा कांहीं विशेष प्रयत्न प्रत्यहीं होऊं लागला असतां चित्त सर्व पदार्थांकडे जाण्याचें हळू हळू बंद होऊन एकाग्र होऊं लागतें आणि अशा प्रकारचा जो चित्तामध्ये फेर होणें ह्याला समाधि असें म्हणतात. ह्या समाधीचीं आठ अंगें आहेत. ह्या आठ अंगांपैकीं यम, नियम,

१ क्षिप्त, मूढ, विक्षिप्त, एकाग्र आणि निरुद्ध अशा पांच प्रकारच्या चित्तभूमि

[अध्यायः ४] महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् ।

६१९

नियमासनप्राणायामप्रत्याहाराः पञ्च बहिरङ्गानि । तत्र य-
मान्सूत्रयति अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमा इति ।
हिंसादिभ्यो निषिद्धधर्मैभ्यो योगिनं यमयन्तीति यमाः ।
नियमान्सूत्रयति शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि
नियमा इति । जन्महेतोः काम्यधर्मान्निवर्त्य मोक्षहेतौ
निष्कामधर्मं नियमयन्ति प्रेरयन्तीति नियमाः । यम-
नियमयोरनुष्ठानवैलक्षण्यं स्मर्यते यमान्सेवेत सततं न

आसन, प्राणायाम आणि प्रत्याहार हीं पांच बाह्यांगें (असून धारणा, ध्यान व समाधि हीं तीन अंतरंगें) आहेत. ह्या पांच बहिरंगांपैकी “ अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य आणि अपरिग्रह हे यम होत. ” ह्मणून पतंजलींनीं यमांचा निर्देश केला आहे. हिंसादि निषिद्ध धर्मांपासून योग्याला जे आवरून धरितात ते यम, ही यमशब्दाची व्युत्पत्ति होय. शौच, संतोष, तप, स्वाध्याय आणि ईश्वरप्रणिधाम, हे नियम ह्मणून पतंजलींनीं सांगितले आहेत. जन्माला कारणीभूत होणारा जो काम्यधर्म त्यांपासून योग्याला निवृत्त करून मोक्षाला कारणीभूत होणाऱ्या निष्काम धर्मांमध्ये त्यांचें जे नियमन करितात ह्मणजे निष्कामधर्मांचें अवलंबन करण्यास त्याला जे प्रेरणा करितात ते नियम, ही नियम-शब्दाची व्युत्पत्ति होय. यम आणि नियम सेवन करण्याचे प्रकार भिन्न

मागील पृष्ठावरून

आहेत. पैकीं पहिल्या तीन समाधीला योग्य नसून शेवटल्या दोन मात्र योग्य आहेत व समाधीतही संप्रज्ञात आणि असंप्रज्ञात असे दोन मुख्य भेद आहेत. हे सर्व प्रकरण समजून घेण्याची इच्छा असणाऱ्यानें योगशास्त्राचाच एकादा ग्रंथ पहावा हें बरें. येथें विस्तृत रीतीनें ह्याविषयीं घांटाघाट केली असतां मूळ विषयापेक्षां विषयांतराच फार होण्याचा संभव असल्यामुळे ती येथें केली नाहीं.

६२० शांकरभाष्योपेतं गीताशास्त्रं [अध्यायः ४]

नित्यं नियमान्बुधः । यमान्पतत्यकुर्वाणो नियमान्केवलान्भजन् ॥ पतति नियमवान्यमेष्वसक्तो न तु यमवान्नियमालसोवसीदेत् । इति यमनियमौ समीक्ष्य बुद्ध्या यमबहुलेष्वनु संदधीत बुद्धिमिति । ... आसनप्राणायामौ व्याख्यातौ । प्रत्याहारं सूत्रयति स्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहार इति । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धादिविषयास्तेभ्यो निवर्तिताः श्रोत्रादयश्चित्तस्वरूपमनुकुर्वन्तीव व्यतिष्ठन्ते । श्रुतिश्च भवति शब्दादिविषयान्पञ्च मनश्चैवाति चञ्चलम् । चिन्तयेदात्मनो रश्मीन्प्रत्याहारः स

भिन्न आहेत ह्यणून स्मृतींत सांगितलें आहे. विचारी पुरुषानें यमांचें सेवन नेहमीं करावें; परंतु, नियमांचें नेहमीं केलेंच पाहिजे असें नाही. कारण, केवल नियमांचेंच सेवन करून यमांचें जर अवलंबन केलें नाही तर पुरुष पतित होतो. नियमांचें अवलंबन करून यमांचे ठिकाणीं तत्पर नसलेला पुरुष पतित होतो; परंतु, यमांचें अवलंबन करून नियमांविषयीं एकसारखी तत्परता न ठेवणारा पुरुष पतित होत नाही. ह्याकरितां यम आणि नियम, यांचा नीट विचार करून यमाकडेच पुरुषानें आपलें चित्त विशेष लावावें *...

असो. आसन आणि प्राणायाम ह्यांची व्याख्या पूर्वी केलीच आहे. स्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः अशी पतंजलींनीं प्रत्याहाराची व्याख्या केलेली आहे. शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध इत्यादि जे विषय त्यांच्यापासून निवृत्त झालेलीं श्रोत्रादि इंद्रियं जशीं कांहीं चित्तस्वरूपाचेंच अनुकरण करणारीं बनून रहातात. शब्दादिविषयान्पञ्च • स उच्यते अशी श्रुतिही आहे. शब्दादि

* वैरत्याग वगैरे यमांचीं फलें आणि सस्वशुद्धि वगैरे नियमांचीं फलें योगशास्त्रांत सांगितलीं आहेत.

[अध्यायः ४] महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् । ६२१

उच्यत इति । शब्दादयो विषया येषां श्रोत्रादीनां ते श्रोत्रा-
दयः पञ्च मनः षष्ठानामेतेषामनात्मरूपेभ्यः शब्दादिभ्यो
निवर्तनमात्मरश्मित्वेन चिन्तनं प्रत्याहारः स इत्यर्थः । प्रत्या-
हारफलं सूत्रयति ततः परमावश्यतेन्द्रियाणामिति । धारणा-
ध्यानसमाधीन्सूत्रैस्त्रिभिः सूत्रयति देशबन्धश्चित्तस्य धारणा ।
तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् । तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूप-
शून्यमिव समाधिरिति । आधारादिदेशाः पूर्वमुक्ताः । देशा-
न्तरं श्रूयते मनः संकल्पकं ध्यात्वा संक्षिप्यात्मनि बुद्धि-
मान् । धारयित्वा तथात्मानं धारणा परिकीर्तितेति यत्स-
र्ववस्तुसंकल्पकं मनस्तदात्मानमेव संकल्पयतु न त्वन्यदि-
त्येवंविधः प्रयत्न इत्यात्मनि संक्षेपः ॥ प्रत्ययस्यैकतानता

ज्यांचे विषय आहेत अशीं श्रोत्रादि पांच इंद्रिये आणि अत्यंत चंचल
असें सहावे मन ह्या सहांना अनात्मरूप जे शब्दादि विषय त्यांपासून
निवृत्त करून हे सहा आत्मरश्मि आहेत असें जें चिंतन करणें ह्याला
प्रत्याहार असें म्हणतात. हा प्रत्याहार सिद्ध झाला असता इंद्रिये
अगदीं स्वाधीन होतात, असें प्रत्याहाराचें फल पतंजलींनीं सांगितलें
आहे. धारणा, ध्यान आणि समाधि हीं तीन योगांगें देशबन्धश्चि-
त्तस्य धारणा । तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् । तदेवार्थमात्रनि-
र्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः । ह्या तीन सूत्रांनीं पतंजलींनीं
सांगितलीं आहेत. चित्तस्थापनेचे आधारादि प्रदेश पूर्वी सांगितलेच
आहेत. ह्या आधारादि प्रदेशांशिवाय आणखीही एक प्रदेश श्रुतीमध्ये
सांगितला आहे. मनः संकल्पकं० धारणा परिकीर्तिता अशी श्रुति
आहे. सर्व वस्तूची इच्छा करणारें जें मन त्याचा, आत्म्याचीच
इच्छा व्हावी व दुसऱ्या कोणत्याही वस्तूची इच्छा होऊं नये, अशा
प्रकारचा जो प्रयत्न तो आत्म्याचे ठिकाणीं मनाचा संक्षेप होय. प्रत्य-

६२२ शांकरभाष्योपेतं गीताशास्त्रं [अध्यायः ४]

तत्त्वैकविषयः प्रवाहः । स च द्विविधः । विच्छिद्य विच्छिद्य
जायमानः संतनश्चेति । तावुभौ क्रमेण ध्यानसमाधी भवतः ॥

याची एकतानता ह्मणजे केवल तत्त्वविषयक प्रवाह. हा प्रवाह दोन प्रकारचा असतो. मधून मधून बंद होऊन फिरून फिरून उत्पन्न होणारा आणि एकसारखा कायम रहाणारा. पैकीं आत्म्याकडे मधून मधून बंद होऊन फिरून फिरून जें चित्ताचें लय लागणें तें ध्यान होय आणि विच्छेद न होतां एकसारखें आत्म्याचे ठिकाणीं चित्ताचें लय लागून रहाणें ही समाधि होय.

यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ।

नायं लोकोस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥ ३१ ॥

एवं यथोक्तान्यज्ञान्निर्वर्त्य यज्ञशिष्टा० कुरुसत्तम ॥३१॥
यज्ञशिष्टामृतभुजो यज्ञानां शिष्टं यज्ञशिष्टं यज्ञशिष्टं च
तदमृतं च यज्ञशिष्टामृतं तद्भुजत इति यज्ञशिष्टामृतभुजो
यथोक्तान्यज्ञान्कृत्वा तच्छिष्टेन कालेन यथाविधि चोदि-
तमन्नममृतारुच्यं भुजत इति यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति
गच्छन्ति ब्रह्म सनातनं चिरंतनम् । मुमुक्षवश्चेत्कालाति-
क्रमापेक्षयेति सामर्थ्याद्भ्रम्यते । नायं लोकः सर्वप्राणिसाधार-

यज्ञशेषरूप अमृत भक्षण करणाऱ्या पुरुषांना सनातन ब्रह्माची प्राप्ति
होते; परंतु, यज्ञरहित पुरुषाला इहलोकही प्राप्त होत नाही; मग, हे
कुरुवंशजश्रेष्ठा अर्जुना, दुसरा लोक प्राप्त होण्याची तर गोष्ट
कशाला पाहिजे ? ॥ ३१ ॥

ह्याप्रमाणे सांगितलेले यज्ञ केल्यानंतर यज्ञशेषरूप अमृत सेवन कर-
णाऱ्या लोकांना सनातन ब्रह्माची प्राप्ति होते. हे कुरुवंशजश्रेष्ठा, सर्व
प्राण्यांना साध्य असलेला इहलोकही यज्ञरहित पुरुषाला प्राप्त होत
नाहीं; मग विशेष प्रकारच्या साधनांनी साध्य होणारा जो परलोक
त्याची गोष्ट कशाला पाहिजे ? यज्ञशिष्टामृतभुजः । यज्ञांचे जे शिष्ट
हणजे यज्ञ करून राहिलेले जे अवशिष्ट ते यज्ञशिष्ट होय. यज्ञशिष्ट-
रूप जे अमृत ते यज्ञशिष्टामृत होय. ते यज्ञशिष्टामृत जे भक्षण करि-
तात ते यज्ञशिष्टामृतभुज होत. सारांश, पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे यज्ञ
करून अवशिष्ट राहिलेला जो काल त्या कालामध्ये भक्ष्य हणून विहित
असलेले अमृतसंज्ञक अन्न जे यथाविधि सेवन करितात ते यज्ञशिष्टा-
मृतभुज लोक सनातन हणजे चिरकाल कायम असणाऱ्या ब्रह्माप्रत
जातात. ह्या ठिकाणी यान्ति हे गतिबोधक क्रियापद असल्यामुळे यज्ञ-

६२४ शांकरभाष्योपेतं गीताशास्त्रं [अध्यायः ४]
 णोप्यस्ति यथोक्तानां यज्ञानामेकोपि यज्ञो यस्य
 नास्ति सोयज्ञस्तस्य कुतोऽन्यो विशिष्टसाधनसाध्यः
 कुरुसत्तम ॥ ३१ ॥

शिष्टामृत भक्षण करणारे पुरुष मोक्षाची इच्छा करणारे असल्यास कालेकरून त्यांना सनातन ब्रह्माची प्राप्ति होते (ह्यणजे त्यांना क्रम-मुक्ति प्राप्त होते), असा ह्या श्लोकांतील पूर्वार्धाचा अर्थ होतो. पूर्वी सांगितलेल्या यज्ञांपैकीं एकाही यज्ञाचें अनुष्ठान ज्याच्या हातून होत नसेल तो अयज्ञ होय ॥ ३१ ॥

(पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें यज्ञानुष्ठान करणाऱ्यांना तें अनुष्ठान होऊन अवशिष्ट राहिलेल्या कालामध्ये केवल विहितान्न भक्षण झाल्यानेच ब्रह्मलोकाची प्राप्ति कशी होते ही शंका राहू नये एतदर्थ " त्या यज्ञानुष्ठान करून विहित अन्न सेवन करणाऱ्या पुरुषांना मोक्षाची इच्छा असल्यास चित्तशुद्धीच्या द्वारानें त्यांना मोक्षप्राप्ति होते. " हें दर्शविण्याच्या उद्देशानें भाष्यामध्ये मुमुक्षवश्चेत् असें ह्मटलें आहे. परंतु, येवढ्यानें शंकेचें समाधान होत नाहीं. कारण, यज्ञशिष्टामृत सेवन करणाऱ्यांना प्रत्यक्ष मोक्ष होतो, असें ह्या वचनामध्ये विवक्षित आहे कीं काय ? असें जर विवक्षित असेल तर ह्या वचनाचा गतिश्रुतीशीं विरोध येतो. ही शंका पुनरपि रहाणारच. तेव्हां ती राहू नये ह्यणून " ज्याअर्थी यान्ति ह्या गतिबोधक क्रियापदाचा प्रयोग ह्या ठिकाणीं केलेला आहे त्याअर्थी यज्ञशिष्टामृत सेवन करणाऱ्या पुरुषांना अंतःकरणशुद्धि, ज्ञानप्राप्ति ह्या क्रमानेंच मुक्ति प्राप्त होते. " असें दर्शविण्याकरितां कालातिक्रमापेक्षयेति सामर्थ्याद्भ्रम्यते । असें भाष्यामध्ये लिहिलें आहे ३१.)

(नीलकंठपंडितांनीं " सर्वेषामप्येतेषां मध्येन्यतममप्यनुष्ठातुमशक्तं प्रति प्राह यज्ञेति " असें अवतरण ह्या श्लोकाला दिलें आहे आणि ह्या श्लोकांतील पूर्वार्धाचें व्याख्यान त्यांनीं " यज्ञाः पञ्चमहा-

[अध्यायः ४] महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् ।

६२५

यज्ञास्तेभ्यः शिष्टमवशिष्टमन्नमृतारुख्यं ये भुञ्जते तेपि चित्तशुद्धि-
द्वारा सनातनं ब्रह्म यान्ति प्राप्नुवन्ति ” असें केलें आहे. ह्यांच्या
अवतरणाचें व पूर्वार्धाच्या व्याख्यानाचें तात्पर्य येणेंप्रमाणें—“ ह्या
सर्वही यज्ञापैकीं एकाही यज्ञाचें अनुष्ठान करण्यास जो समर्थ नसेल
त्याला उद्देशून यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् असें सांगि-
तलें आहे. यज्ञ ह्यणजे पंचमहायज्ञ. ते करून अवशिष्ट राहिलेलें अमृ-
तसंज्ञक अन्न जे सेवन करितात त्यांनाही चित्तशुद्धीच्या द्वारानें सना-
तन ब्रह्माची प्राप्ति होते. ” हें नीलकंठपंडितांचें भाष्यविरुद्ध व्याख्यान
बरोबर नाहीं. कारण, ह्यांनीं श्लोकाला दिलेल्या अवतरणांत जो उद्देश
दर्शविला आहे त्याला श्लोकांतील पदांचा अर्थ लक्ष्यांत घेतला असतां
कांहीं एक प्रमाण असल्याचें दिसत नाहीं. तेव्हां प्रकरणावरून निघत
असलेला जो अर्थ तो टाकून देऊन भलत्याच अर्थाची कल्पना करणें
न्याय्य नव्हे. शिवाय पंचमहायज्ञ करून अवशिष्ट राहिलेलें अन्न असा
जो यज्ञशिष्ट ह्या पदाचा अर्थ नीलकंठपंडितांनीं केला तो जुळतही
नाहीं. कारण, पंचमहायज्ञ करून अवशिष्ट राहिलेलें अन्न असा अर्थ,
पंचमहायज्ञापैकीं प्रत्येक यज्ञाला अन्नाची आवश्यकता असते असें सिद्ध
झाल्यावांचून यज्ञशिष्ट ह्या पदाचा, हाणें संभवनीयच नाहीं आणि देवयज्ञ
च ब्रह्मयज्ञ हे जे पंचमहायज्ञापैकीं दोन यज्ञ त्यांना अन्नाची
अवश्यकता असल्याचें सिद्ध होत नाहीं. ब्रह्मयज्ञाची अवश्यक सामग्री
वेदाध्ययन आणि देवयज्ञाची अवश्यक सामग्री समिधा वगैरे सारांश,
सर्व पंचमहायज्ञांना अन्नाची आवश्यकता असल्याचें जर सिद्धच होत
नाहीं तर पंचमहायज्ञ करून अवशिष्ट राहिलेलें जें अन्न तें यज्ञशिष्टा-
मृत ह्या ह्यणण्यांत कांहीं अर्थच नाहीं. बरें, घटकाभर हाही विचार
जरी बाजूला ठेविला तरी देवादि श्रौतस्मार्त यज्ञांमध्ये पंचमहायज्ञां-
चाही अंतरभाव होतच आहे. तेव्हां कोणत्याही रीतीनें पाहूं गेलें
असतां नीलकंठपंडितांचें हें भाष्यविरुद्ध व्याख्यान ग्राह्य मानिता येत

६२६ शांकरभाष्योपेतं गीताशास्त्रं [अध्यायः ४]

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।

कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानिवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥

एवं० विमोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥ एवं यथोक्ता बहुविधा बहुप्रकारा यज्ञा वितता विस्तीर्णा ब्रह्मणो वेदस्य मुखे द्वारे वेदद्वारेणावगम्यमाना ब्रह्मणो मुखे वितता उच्यन्ते तद्यथा वाचि हि प्राणं जुहुम इत्यादयः । कर्मजान्कायिकवाचिकमानसकर्मोद्भवान्विद्धि तान्सर्वानिनात्मजान् । निर्व्यापारो

नसून भाष्यकारांनीं जें ह्या श्लोकाचें व्याख्यान केलें आहे तेंच बरोबर आहे.)

(ह्या श्लोकामध्ये कुरुसत्तम असें संबोधन आहे. तें “ कुरुवंशांतील सर्वही पुरुष यज्ञवत्त होते आणि तूं तर त्यांच्यामध्ये सत्तम ह्मणजे श्रेष्ठ आहेस. तेव्हां तुला तर यज्ञवित्तव अवश्य संपादन केलें पाहिजे. ” असें अर्जुनाला सुचविण्याकरितां भगवानांनीं घातलें आहे ३१.)

ह्याप्रमाणें अनेक प्रकारचे यज्ञ श्रुतीच्या द्वारानें अवगत झालेले आहेत आणि ते सर्वही कर्मजन्य आहेत असें तूं समज. असें ज्ञान झाल्यानें तूं मुक्त होशील ॥ ३२ ॥

ह्याप्रमाणें अनेक प्रकारचे यज्ञ ब्रह्माच्या मुखामध्ये ह्मणजे वेदाच्या द्वारामध्ये विस्तीर्ण आहेत; अर्थात् श्रुतीमध्ये दृष्ट आहेत. मुख ह्मणजे द्वार आणि ब्रह्म ह्मणजे वेद. वेदाच्या द्वारानें अवगत होणारें हा वितता ब्रह्मणो मुखे ह्या पदांचा अर्थ होय. वाचि हि प्राणं जुहुमः (आर्हा वाणीचे ठिकाणीं प्राणाचें हवन करूं) इत्यादि प्रकारचें यज्ञ श्रुतीमध्ये दृष्ट आहेत. हे सर्व कर्मज आहेत असें तूं समज. कर्मज ह्मणजे कायिक, वाचिक आणि मानसिक ह्या कर्मांपासून उद्भवलेले अर्थात् अनात्मजन्य.

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप ।

सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ३३ ॥

आत्मा । अत एव ज्ञात्वा विमोक्ष्यसेऽशुभात् । न मद्या-
पारा इमे निर्व्यापारोहमुदासीन इत्येवं ज्ञात्वास्मात्सम्य-
ग्दर्शनान्मोक्ष्यसे संसारबंधनादित्यर्थः ॥३२॥

ब्रह्मार्पणमित्यादिश्लोकेन सम्यग्दर्शनस्य यज्ञत्वं संपा-
दितं यज्ञाश्वानेका उपदिष्टास्तैः सिद्धपुरुषार्थप्रयोजनैर्ज्ञानं
स्तूयते । कथं श्रेयान्द्रव्य० परिसमाप्यते ॥ ३३ ॥ श्रेयान्द्र-
व्यमयाद्रव्यसाधनसाध्याद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञो हे परंतप । द्रव्यमयो
हि यज्ञः फलस्यारम्भको ज्ञानयज्ञो न फलारम्भकोतः
श्रेयान्प्रशस्यतरः । कथं यतः सर्वं कर्म ममन्तमाखिलमप्रति-

कारण आत्मा हा व्यापाररहित आहे. तस्मात्, असं जाणिल्यावर तूं
अशुभापासून मुक्त होशील. तात्पर्य, “ हे सर्वही यज्ञ माझ्या व्यापा-
रामुळे झालेले नाहीत. कारण, मी व्यापाररहित असा उदासीन आहे.”
ह्याप्रमाणे ज्ञान झाले असतां ह्या उत्कृष्ट ज्ञानामुळे तूं संसारबंधनापासून
मुक्त होशील ३२.

हे सन्नुतापना, द्रव्यसाध्य यज्ञापेक्षां ज्ञानयज्ञ श्रेष्ठ आहे. कारण, हे
पार्था, ज्ञानामध्ये सर्व निःशेष कर्मांचा अंतर्भाव होतो ॥ ३३ ॥

ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविः ह्या श्लोकानें उत्कृष्ट ज्ञानाला यज्ञत्व सांगून पुढें
अनेक यज्ञ कथन केले. आतां ज्या यज्ञांची अपेक्षा पुरुषाला असल्याचें सिद्ध
आहे असे जे ब्रह्मार्पणं ह्या श्लोकानंतर निर्दिष्ट केलेले यज्ञ त्या यज्ञांनीं
ज्ञानाची प्रशंसा श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञात् ह्या श्लोकांत भगवानांनीं केली
आहे. ती कशी केली आहे तें पहा. भगवान् ह्यणतातः—हे परंतपा,
द्रव्यमय ह्यणजे द्रव्यरूप साधनानें साध्य होणाऱ्या यज्ञापेक्षां ज्ञानयज्ञ
श्रेष्ठ आहे. कारण, द्रव्ययज्ञ फलाचा उत्पादक असून ज्ञानयज्ञ फलाचा

तद्विद्धि ऽणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।

उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥

वद्धं पार्थ ज्ञाने मोक्षसाधनं सर्वतः संप्लुतादकस्थानीयं परि-
समाप्येतेन्तर्भवतीत्यर्थः । यथा कृताय विजितायाधरेयाः
संयन्त्येवमनं सर्वं तदभिसमेति यत्किंचित्प्रजाः साधु कुर्वन्ति
यस्तद्वेद यत्संवदति श्रुतेः ॥ ३३ ॥

उत्पादक नाही; हणून ज्ञानयज्ञ हा द्रव्ययज्ञापेक्षां श्रेष्ठ होय. श्रेष्ठ कसा
हणून हणशील तर, हे पार्था, सर्वही कर्म पूर्णपणे हणजे. कसलीही
आडकाठी न येतां मोक्षसाधनरूप ज्ञानामध्ये परिस्माप्त होते हणजे
ज्ञानामध्ये सर्व कर्मांचा अंतर्भाव होतो; कारण, ज्ञान हे सर्व बाजूंनीं
उदकानें परिपूर्ण असलेल्या जलाशयाच्या स्थानीं आहे (हणजे वापी,
कूप, तडाग इत्यादि परिमित उदकानें युक्त असलेल्या अनेक जलाशयां-
मध्ये मिळून साध्या हाणारीं ज्ञानपानादि फलें ज्याप्रमाणें सर्वही उद-
कानें सर्व बाजूंनीं तुडंब भरलेल्या एका मोठ्या जलाशयाच्याच योगानें
साध्य होतात त्याप्रमाणें द्रव्यसाध्य अशा भिन्न भिन्न कर्मांच्या योगानें
प्राप्त होणारीं जीं फलें त्या सर्वांचाही अंतर्भाव ज्ञानानें प्राप्त हाणान्या
मोक्षरूप फलामध्ये होत असतो) कारण, ज्याप्रमाणें द्यूताचा खेळ
चालला असतां चार बिंदूंनीं युक्त असलेला कृतसंज्ञक फांशा जिंकिला
हणजे त्या जिंकण्यामध्ये त्रत, द्वापर व कलि हे अनुक्रमें तीन बिंदूंनीं,
दोन बिंदूंनीं व एका बिंदूनें युक्त असलेले फांसे जिंकल्यासारखें हातें,
हणजे चार बिंदूंनीं युक्त असलेल्या कृतसंज्ञक फांशामध्ये तीन, दोन
व एक हे बिंदु असल्यामुळे त्रत, द्वापर व कलि ह्या संज्ञांनीं प्रगिद्ध
असलेल्या फांशांचा कृतसंज्ञक फांशामध्ये अंतर्भाव होतो त्याचप्रमाणें
जगतांतील सर्व लोक जीं कांहीं वर्णाश्रमधर्मगंधीं कर्म करितात त्या
सर्वांचें फल रैकाप्रमाणें तें आत्मतत्त्व जाणणान्या पुरुषाला प्राप्त होतें
असें छांदोग्योपनिषदंतर्गत संवर्गावद्येमध्ये सांगितलें आहे ३३.

[अध्याय : ४] महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् । ६२९

(मधुसूदनसरस्वतींनीं सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ह्या उत्तरार्धाचें व्याख्यान भाष्याला अनुसरून न करितां वेगळ्या रीतीनें केलें आहे. ते ह्यणतातः—सर्वं कर्म इष्टिपशुसोमचयनरूपं श्रौतमखिलं निरवशेषं स्मार्तमुपासनादिरूपं च यत्कर्म तज्ज्ञाने ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारे समाप्यते प्रतिबन्धक्षयद्वारेण पर्यवस्यति । तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनति धर्मेण पापमपनुदतीति च श्रुतेः सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववदिति न्यायाच्चेत्यर्थः ।

ह्याचें तात्पर्य येंप्रमाणेंः—इष्टि, पशु, सोम, चयन इत्यादि सर्व जीं कांहीं श्रात कर्म अणि उपासना वर्गें जीं कांहीं निःशेष स्मार्त कर्म त्या सर्वांचेही पर्यवसान प्रतिबंधनाशाच्या द्वारानें ज्ञानामध्ये ह्यणजे ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारामध्येच आहे. कारण, तमेतं वेदानुवचनेन तपसानाशकेन अशी व धर्मेण पापमपनुदति अशी श्रुति ह्याला प्रमाण असून सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् हें उत्तरमीमांसेंतील अधिकरणही प्रतिबंधक्षयद्वारानें कर्माचें पर्यवसान ज्ञानामध्ये ह्यणजे ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारामध्ये होत असतें ह्याविषयीं प्रमाण आहे.

(मधुसूदनसरस्वतीचें हें भाष्याला अनुसरून नसलेलें व्याख्यान सकृदर्शनीं योग्य दिसतें खरें; परंतु, विचार करून पाहिला असतां हें व्याख्यान योग्य ठरेलच असें ह्यणतां येत नाहीं. कारण, त्यांनीं ज्या श्रुति तसें व्याख्यान करण्याला प्रमाण दिल्या आहेत त्या श्रुतींवरून निष्काम कर्मांचेच पर्यवसान चित्तशुद्धिद्वारानें ज्ञानामध्ये होत असल्याचें सिद्ध आहे आणि उत्तरमीमांसेंतील अधिकरणावरूनही हेंच सिद्ध आहे. तेव्हां ज्याअर्थीं श्रुतीमध्ये निष्काम कर्मांचाच विनियोग एतन्नोत्पत्तीकांड होत असाव्याचें दर्शविलें आहे त्याअर्थीं ह्या श्रुतींच्या आधारानें ह्या श्लोकाच्या उत्तरार्धाचें व्याख्यान करावयाचें ह्यणजे सर्व

६३० शांकरभाष्योपेतं गीताशास्त्रं [अध्यायः ४]

निष्काम कर्माचें पर्यवसान ज्ञानामध्ये होतें असें उत्तरार्धाचें तात्पर्य निघणार. परंतु, मधुसूदनसरस्वतींनीं निरवशेष ह्मणजे झाडून चटसाच्या श्रौत व स्मार्त कर्माचें पर्यवसान ज्ञानामध्ये होतें असें ह्याचें व्याख्यान केले आहे आणि त्याला ह्या श्रुति आधार दिल्या आहेत. तेव्हां अर्थात्च दिलेल्या श्रुति आणि त्यांच्या आधारावर केलेले व्याख्यान ह्यांचा मेळ बसण्याचा संभवच नसल्यामुळे हें भाष्यविरुद्ध व्याख्यान सर्वस्वी योग्य ठरणें कठिणच आहे. श्लोकामध्ये सर्व आणि अखिलं अशीं दोन पदे आहेत. हीं दोन्हीही पदे अर्थदृष्ट्या संकोचनिवारक ह्मणूनच मधुसूदनसरस्वतींनीं गृहीत धरलेलीं आहेत. तेव्हां सर्व कर्म ह्या पदांचा अर्थ-कर्म ह्मणून जें जें आहे तें सर्व-असा होणार आणि पुढें दिलेल्या आधारभूत श्रुति लक्ष्यांत घेऊन सर्व कर्म ह्या पदांचा अर्थ केला ह्मणजे जें जें ह्मणून कांहीं निष्काम कर्म असेल तें सर्व-असा तो होणार; परंतु, अखिलं हें जें आणखी एक पद शिल्लक राहिलें त्याची वाट काय ? ह्या पदाचा अर्थ निरवशेष ह्मणजे झाडून चटसारे असाच मधुसूदनसरस्वतींनीं केलेला आहे. तात्पर्य, श्रुति व अधिकरण ह्यांच्या आधारावर जर ह्या श्लोकांतील उत्तरार्धाचें व्याख्यान केले तर सर्व आणि अखिलं ह्या पदांपैकीं कोणतें तरी एक पद निरर्थक ठरणार, हा त्या व्याख्यानावर दोष येतो आणि ह्मणूनच हें भाष्यविरुद्ध व्याख्यान सर्वस्वी योग्य ठरत नसून भाष्यकारांनीं केलेलेच व्याख्यान योग्य ठरतें.)

(ह्या श्लोकाच्या पूर्वार्धांत परंतप असें संबोधन अर्जुनाला उद्देशून भगवानांनीं योजिलें आहे; तें “ ज्ञानप्राप्ति झाल्यावर अज्ञानरूप शत्रूला तापविण्यास ह्मणजे मारण्यास तूं समर्थ होशील. केवल कर्माच्या योगानें समर्थ होणार नाहीस. ” असें अर्जुनाला सुचविण्याकरितां योजिलेले आहे. पृथा हे कुंतीचें नांव आहे. तेव्हां पृथेचा पुत्र तो पार्थ, असा पार्थ ह्या शब्दाचा अर्थ होतो. तेव्हां “ ज्याप्रमाणें युधिष्ठिर आणि

[अध्यायः ४] महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् । ६३१

तदेवं विशिष्टं ज्ञानं तर्हि केन प्राप्यत इत्युच्यते । तद्विद्धि०
तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥ तद्विद्धि विजानीहि येन विधिना
प्राप्यत इत्याचार्यानाभिगम्य प्रणिपातन प्रकर्षेण नीचैः पतनं
प्रणिपातो दीर्घनमस्कारस्तेन कथं बन्धः कथं मोक्षः का
विद्या का चाविद्यति परिप्रश्नेन सेवया गुरुशुश्रूषयैवमादिना
प्रश्नेणावर्जिता आचार्या उपदेक्ष्यन्ति कथयिष्यन्ति ते ज्ञानं
यथोक्तविशेषणं ज्ञानिनो ज्ञानवन्तोपि केचिद्यथावत्तत्त्वदर्शन-
भीमसेन ह्यांचाही पार्थ ह्या शब्दामध्यं अतर्भाव होत आहे त्याचप्रमाणे
तत्त्वसाक्षात्कार हें जें ज्ञानकांडविषयक फल त्या फलामध्यं कर्मकांड-
विषयक फलांचाही अंतर्भाव होतो." हें अर्जुनाला सुचविण्याचा उद्देश
मनांत धरून भगवानांनीं पार्थ हें संबोधन उत्तरार्धामध्यं योजिलें
आहे ३३.)

ते ज्ञान प्रणिपात, प्रश्न आणि गुरुशुश्रूषा ह्यांच्या योगानें प्राप्त होतें
असें तूं समज. ह्यांचें अवलंबन केल्यानें तत्त्वदर्शी ज्ञानी तुला ज्ञानाचा
उपदेश करितील ॥ ३४ ॥

तर मग ह्याप्रमाणें विशिष्ट ज्ञान कोणत्या उपायानें प्राप्त होतें ह्मणून
विचारशील तर, हे अर्जुना, सांगतो. कोणत्या उपायानें ते ज्ञान प्राप्त
होतें हें तूं आतां समजून घे. आचार्यांकडे जाऊन त्यांना प्रणिपात
केल्यानें ह्मणजे त्यांच्या समोर अगदीं सपशेल भूमीवर अधोमुख पड-
ल्यानें ह्मणजे अर्थात् त्यांना साष्टांग नमस्कार घातल्यानें, बंध कसा
होतो, मोक्ष कसा प्राप्त होतो, विद्या कोणती, अविद्या कोणती इत्यादि
प्रश्न केल्यानें आणि गुरुशुश्रूषेनें ते ज्ञान प्राप्त होतें. सारांश, प्रणि-
पात, शुश्रूषा इत्यादि विनयानें ते तत्त्वदर्शी ज्ञानी आचार्य सुप्रसन्न
झाले असतां तुला वर सांगितल्याप्रमाणें विशिष्ट ज्ञानाचा उपदेश करितील.
कांहीं लोक नुसते ज्ञानवान् ह्मणजे ग्रंथांतील शब्दांचें ज्ञान झालेले

६३२ शांकरभाष्योपेतं गीताशास्त्रं [अध्यायः ४]

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ।

येन भूतान्यशेषेण द्रक्षस्यात्मन्यथो मयि ॥ ३५ ॥

शीला न भवन्ति । अतो विशिनष्टि तत्त्वदर्शिन इति । ये सम्य-
ग्दर्शिनस्तैरुपदिष्टं ज्ञानं कार्यक्षमं भवति नंतरदिति भगवता
मतम् ॥ ३४ ॥

तथा च सतीदमपि समर्थं वचनं यज्ज्ञात्वा० मयि ॥ ३५ ॥

असतात; परंतु, त्यांना यथायोग्य रीतीने तत्त्वसाक्षात्कार झालेला नसतो; ह्मणून तत्त्वदर्शिनः हे विशेषण यांजिलेलं आहे. ज्यांना यथायोग्य रीतीने तत्त्वसाक्षात्कार झालेला असेल त्यांनीं उपदेशिलेलं ज्ञान उप-
युक्त होतं, दुसरें होत नाही. असा भगवानांचा अभिप्राय असल्याचें तत्त्वदर्शिनः ह्या विशेषणावरून सिद्ध होतं. प्रणिपात ह्मणजे साष्टांग नमस्कार ३४.

(विद्धि ह्या पदाचा अर्थ भाष्यकारांनीं विजानीहि (जाण) असा केला आहे आणि मधुसूदनसरस्वतींनीं विद्धि ह्या पदाचा अर्थ लभस्व (प्राप्त करून घे) असा केला आहे; परंतु, मधुसूदनसर-
स्वतींचा हा भाष्यविरुद्ध अर्थ योग्य आहेच असें ह्मणतां येणार नाही. कारण, अदादिगणांत पठित असलेला जो विद् धातु त्याचा—समजणें, जाणणें, ज्ञान करून घेणें—असाच अर्थ मुख्य आहे. तेव्हां मुख्य अर्थ ह्या ठिकाणीं चांगला जुळण्याचा संभव असतांना धातूचा गौण अर्थ स्वीकारणें योग्य नाही आणि ह्मणूनच तसा अर्थ भाष्यकारांनीं दर्श-
विला नाही. तस्मात् , भाष्यकारांचेंच व्याख्यान योग्य आहे.)

हे पांडुपुत्रा, तें ज्ञान प्राप्त झाल्यावर तुला पुनरपि असा मोह होणार नाही आणि त्या ज्ञानाच्या योगानें सर्व भूतें स्वतःचे ठिकाणीं आणि माझे ठिकाणीं तूं अवलोकन करशील ॥ ३५ ॥

तत्त्वसाक्षात्कार झालेल्या आचार्यांनीं उपदेशिलेलं ज्ञान उपयुक्त

[अध्यायः ४] महाराष्ट्रतात्पर्यममेतम् ।

६३३

अपिचेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।

सर्वं ज्ञानपुत्रेनैव वृजिनं मनरिष्यसि ॥ ३६ ॥

यज्ज्ञात्वा यज्ज्ञानं तैरुपदिष्टमधिगम्य प्राप्य पुनर्भूयो मोह-
मेवं यथेदानीं मोहं गतोसि पुनरेवं न यास्यसि हे पाण्डव ।
किं च येन ज्ञानेन भूतान्यशेषेण ब्रह्मादीनि स्तम्बपर्यन्तानि
द्रक्ष्यसि साक्षादात्मनि प्रत्यगात्मनि मत्संस्थानीयानि भूता-
नीति । अथो अपि मयि वासुदेवं परमेश्वरे चेमानीति ।
क्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वं सर्वोपनिषत्प्रसिद्धं द्रक्ष्यसीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

होतें असा भगवानांचा अभिप्राय असल्यामुळेच यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहं
ह्या वचनाची सार्थकता होते. यज्ज्ञात्वा त्या आचार्यांनीं उपदेशि-
लेले जें ज्ञान तें प्राप्त झाल्यावर तुला पुनरपि ह्याप्रमाणें ह्यणजे जसा
सध्यां झाला आहे तसा मोह, हे पांडवा, होणार नाहीं. शिवाय, त्या
ज्ञानाच्या योगानें स्वतःचे ठिकाणीं निःशेष रीतीनें तूं भूतें अवलोकन
करशील ह्यणजे ब्रह्मदेवापासून तो स्तंबापर्यंत विद्यमान असलेले ते सर्व
प्राणी “ माझ्या ठिकाणीं आहेत ” असें तूं अवलोकन करशील; मज
वासुदेवाचे ठिकाणीं ह्यणजे परमेश्वराचे ठिकाणीं सुद्धां हे सर्व प्राणी
आहेत असें तुला आढळून येईल. तात्पर्य, जीव आणि ईश्वर ह्यांचें सर्व
उपनिषदांमध्ये प्रसिद्ध असलेलें जें ऐक्य त्याचा तुला अनुभव येईल ३५.

(मी पांडूचा पुत्र आहे आणि भीष्म, दुर्योधन वगैरे हे माझे आहेत
अशा प्रकारचा अहंकार आणि ममता ह्यांच्या योगानें जो तुला सांप्रत
मोह पडला आहे त्याप्रमाणें त्या मोहाचा उच्छेद करणारें जें ज्ञान तें
प्राप्त झालें असतां तुला मोह होणार नाहीं, असें अर्जुनाला सुचविण्याकरितां
भगवानांनीं पाण्डव हें संबोधन त्याला उद्देशून योजिलें आहे ३५.)

सर्व पातक्यांपेक्षांही जरी तूं अत्यंत पातकी असलास तरी ज्ञानरूप
होडग्याच्याच योगानें तूं सर्व पापसागर तरून जाशील ॥ ३६ ॥

३३४ शांकरभाष्योपेतं गीताशास्त्रं [अध्यायः ४]

यथैधांसि समिद्धाग्निर्भस्मसात्कुरुतेर्जुन ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ३७ ॥

किं चैतस्य ज्ञानस्य माहात्म्यम् । अपि चेदग्नि० संतरि-
ष्यसि ॥ ३६ ॥ अपि चेदसि पापेभ्यः पापकृद्भ्यः सर्वेभ्योति-
शयेन पापकृत्पापकृत्तमः सर्वं ज्ञानपुर्वेनैव ज्ञानमेव पुवं कृत्वा
वृजिनं वृजिनार्णवं पापं संतरिष्यसि धर्मोपीह मुमुक्षाः पाप-
मुच्यते ॥ ३६ ॥

ज्ञानं कथं नाशयति पापमिति सदृष्टान्तमुच्यते । यथै-
धांसि० तथा ॥ ३७ ॥ यथैधांसि काष्ठानि समिद्धः सम्यग्निद्धो
दीप्ताग्निर्भस्मसाद्भस्मीभावं कुरुतेर्जुन ज्ञानमेवाग्निर्ज्ञानाग्निः
सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा निर्बीजीकरोतीत्यर्थः

शिवाय, ह्या ज्ञानाचें माहात्म्य काय आहे तें पहा. सर्व पाप करणा-
न्यापेक्षांही तूं अतिशय जरी पाप करणारा असलास तरी ज्ञान-
फलाच्याच यागानें ह्यणजे ज्ञान हेंच तरण्याचें साधन करून तूं सर्व
वृजिन=वृजिनार्णव=पापसमुद्र तरून जाशील. ह्या अध्यात्मशास्त्रामध्ये
पुण्यही (मोक्षाला प्रतिबंधक असल्यामुळें) पापच समजलें
जातें ॥ ३६ ॥

हे अर्जुना, चांगला प्रदीप्त झालेला अग्नि ज्याप्रमाणें काष्ठाचें भस्म
करून टाकितो त्याप्रमाणें ज्ञानरूप अग्नि सर्व कर्मांचें भस्म करून
टाकितो ॥ ३७ ॥

ज्ञान पापाचा नाश कमा करितें ह्याविषयीं भगवानांनीं ह्या वचनांत
दृष्टांत सांगितला आहे. ते ह्यणतात “ हे अर्जुना, समिद्ध अग्नि
ह्यणजे उत्तम रीतीनं प्रदीप्त झालेला अग्नि ज्याप्रमाणें काष्ठांना
भस्मरूप करून टाकितो त्याचप्रमाणें ज्ञानरूप अग्नि सर्व कर्मांना
भस्मरूप करून टाकितो ह्यणजे निर्बीज करून टाकितो. प्रत्यक्ष अग्नि

[अध्यायः ४] महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् ।

६३५

न हि ज्ञानेन महशं पवित्रमिह विद्यते ।

तत्स्वयं योगसंभिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥३८॥

न हि साक्षादेव ज्ञानाग्निः कर्माणीन्धनवद्भस्मीकर्तुं शक्नोति
तस्मात्स्वयं दर्शनं सर्वकर्मणां निर्वीजत्वे कारणमित्यभिप्रायः ।
सामर्थ्याद्येन कर्मणा शरीरमारब्धं तत्प्रवृत्तफलत्वादुपभोगे-
नैव क्षीयंततां यान्यप्रवृत्तफलानि ज्ञानोत्पत्तेः प्राक्कृतानि
ज्ञानमहभावीनि चातीतानेकजन्मकृतानि च तान्येव सर्वाणि
भस्मसात्कुरुते ॥ ३७ ॥

यत एवमतो न हि ज्ञानेन० विन्दति ॥ ३८ ॥ न हि ज्ञानेन

ज्याप्रमाणं काष्ठांचें (काष्ठत्व अगदीं नाहीसें करून) भस्म
करून टाकितो त्याप्रमाणें ज्ञानरूप अग्नि कर्मांचें (स्वरूप सर्वस्वीं
नाहींसें करून) प्रत्यक्ष भस्म करून टाकण्यास समर्थ होत नाही.
तस्मात्, उत्कृष्ट ज्ञान सर्व कर्मांचें बीज (ह्यणजे फलोत्पादक
सामर्थ्य) नाहीसें होण्याला कारण होतें, असा ह्या श्लोकांतील उक्त-
रार्थाचा अभिप्राय समजावा. फलोत्पादक शक्ति विद्यमान असल्यामुळें
ज्या कर्मांच्या योगानें विद्यमान शरीर उत्पन्न झालेलें असतें तें कर्म
फलभोगाला आरंभ झाला असल्यामुळें उपभोगानेंच नाहीसें होत
असतें. तस्मात्, ज्यांच्या फलांना आरंभ झालेला नाही अशीं जीं
ज्ञान उत्पन्न होण्यापूर्वीं इहजन्मीं केलेलीं व ज्ञानासहवर्तमान आपले
ठिकाणीं विद्यमान असलेलीं आणि त्याचप्रमाणें पूर्वीं होऊन गेलेल्या
अनेक जन्मांमध्ये आपल्या हातून झालेलीं कर्मे असतात तींच मात्र
सर्व ज्ञानरूप अग्नि दग्ध करून टाकितो ३७.

ज्ञानासारखें पवित्र ह्या जगतामध्ये नाही व तें आत्मविषयक ज्ञान
स्वतःचे योगानें संस्कृत झालेल्या पुरुषाला कालेंकरून प्राप्त होत
असतें ॥ ३८ ॥

६३६ शांकरभाष्योपेतं गीताशास्त्रं [अध्यायः ४]

श्रद्धावाल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।

ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९ ॥

सदृशं तुल्यं पवित्रं पावनं शुद्धिकरमिह विद्यते तज्ज्ञानं
स्वयमेव योगसंसिद्धो योगेन कर्मयोगेन समाधियोगेन च
संसिद्धः संस्कृतो योग्यतामापन्नो मुमुक्षुः कालेन महता-
त्मनि विन्दति लभत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

येनैकान्तेन ज्ञानप्राप्तिर्भवति स उपाय उपदिश्यते । श्रद्धा-
वाल्लभते ० गच्छति ॥ ३९ ॥ श्रद्धावाञ्छुद्दालुल्लभते ज्ञानम् ।
श्रद्धालुत्वेपि भवति कश्चिन्मन्दप्रस्थानोत आह तत्परो गुरु-
पासनादावभियुक्तो ज्ञानलब्ध्युपाये । श्रद्धावांस्तत्पुरोप्य-

(ज्यांच्या फलाला आरंभ झालेला नाही अशीं सर्व कर्मे ज्ञानरूप
अग्नीच्या योगाने जन्ममरणादिरूप फले उत्पन्न करण्यास असमर्थ
होऊन जातात) असे ज्याअर्थी आहे त्याअर्थी ज्ञानाच्या जोडीची
कोणतीही पवित्र ह्यणजे पुरुषाला शुद्धता आणणारी वस्तु ह्या जगता-
मध्ये नाही. कर्मयोगाने आणि समाधियोगाने जो संस्कृत झालेला असेल
ह्यणजे कर्मयोग आणि समाधियोग ह्या साधनांच्या योगाने ज्या मुमु-
क्षूला ज्ञानप्राप्तीची योग्यता आलेली असेल त्याला स्वतःलाच बराच
मोठा काल लोटल्यावर आत्मसंबंधी ते ज्ञान प्राप्त होते ३८.)

श्रद्धालु, ज्ञानार्जनाविषयी तत्पर आणि जितेंद्रिय असा जो असेल
त्याला ज्ञान प्राप्त होते आणि ते ज्ञान प्राप्त झाले असा मोक्षरूप
उत्कृष्ट शांति त्याला सत्त्वराच प्राप्त होते ॥ ३९ ॥

आतां ज्या उपायाने ज्ञानप्राप्ति निःसंशय होते तो उपाय भगवा-
नांनी श्रद्धावाल्लभते ज्ञानं ह्या श्लोकांत सांगितला आहे. श्रद्धावान्
ह्यणजे श्रद्धालु जो असेल त्याला ज्ञान प्राप्त होते. आतां एकादा श्रद्धालु
असूनही उद्योग करण्याविषयी आळशी असतो ह्यणून तत्परः असें

[अध्यायः ४] महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् । ६३७

जितेन्द्रियः स्यादित्यत आह संयतेन्द्रियः । संयतानि विष-
येभ्यो निवर्तितानि यस्येन्द्रियाणि स संयतेन्द्रियः य एवं-
भूतः श्रद्धावांस्तत्परः संयतेन्द्रियश्च सावश्यं ज्ञानं लभते ।
प्रणिपातादिस्तु बाह्योनैकान्तिकोपि भवति मायावित्त्वा-
दिसंभवान्न तु तच्छ्रद्धावत्त्वादावित्येकान्ततो ज्ञानलब्धु-
पायः । किं पुनर्ज्ञानलाभात्स्यादित्युच्यते ज्ञानं लब्ध्वा परां

भगवांनानीं हटलें आहे. “ गुरुशुश्रूषा, श्रवण, मनन इत्यादि जे ज्ञान-
प्राप्तीचे उपाय ते करण्याविषयीं उद्युक्त ” हा तत्परशब्दाचा अर्थ
होय. पुरुष श्रद्धालु आणि तत्पर अमूनही जर जितेंद्रिय नसेल तर
त्यालाही ज्ञानप्राप्ति होणार नाहीं हणून संयतेन्द्रियः असें हटलें आहे.
विषयांपासून ज्यानें आपलीं इंद्रियें आवरून धरलेलीं आहेत हणजे
परावृत्त केलेलीं आहेत तो संयतेन्द्रिय होय. जो अशा प्रकारचा
असतो हणजे श्रद्धावान्, तत्पर आणि संयतेन्द्रिय असा जो असतो
त्यालाच ज्ञान अवश्य प्राप्त होतें. (प्रणिपात, गुरुशुश्रूषा वगैरे पूर्वी
सांगितलेले उपाय ज्ञानप्राप्तीचे आहेत खरे. परंतु, हे उपाय बाह्य आहेत
आणि हणूनच अनिश्चित. कारण, (मनांत एक आणि बाहेर एक
असा जो मायावी पुरुष असतो त्याचे ठिकाणींही प्रणिपात, गुरुशुश्रूषा
वगैरे ज्ञानप्राप्तीचीं बाह्य साधनें दृष्टोत्पत्तीस येण्याचा संभव आहे. सारांश,)
प्रणिपातादि प्रकार ज्याचे ठिकाणीं दृष्टोत्पत्तीस येतात त्याचे ठिकाणीं
मायावीपणा वगैरेही असण्याचा संभव आहे (आणि हा मायावीपणा
वगैरे असला हणजे प्रणिपातादि बाह्य साधनांचा ज्ञानप्राप्तीला कांहीं
एक उपयोग होणार नाहीं हें उघड आहे). श्रद्धालुपणा, तत्परता
आणि जितेंद्रियत्व हे तीन गुण जेथें असतील तेथें मायावीपणा वगैरे
असण्याचा संभवच नाहीं. तस्मात्, श्रद्धालुत्व, तत्परता आणि जितें-
द्रियत्व हाच ज्ञानप्राप्तीचा निश्चित उपाय होय. आतां ज्ञानप्राप्ति झाल्यानें

६३८ शांकरभाष्योपेतं गीताशास्त्रं [अध्यायः ४]

अज्ञश्चाश्रद्धानश्च संशयात्मा विनश्यति ।

नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ ४० ॥

मोक्षाख्यां शान्तिमुपरतिमचिरेण क्षिप्रमेवाधिगच्छति ।
सम्यग्दर्शनात्क्षिप्रं मोक्षा भवतीति सर्वशास्त्रन्यायप्रसिद्धः
सुनिश्चितार्थः ॥ ३९ ॥

अत्र संशयो न कर्तव्यः पापिष्ठो हि संशयः कथमुच्यते ।
अज्ञश्चा० संशयात्मनः ॥ ४० ॥ अज्ञश्चानात्मज्ञांश्रद्धानश्च
संशयात्मा च विनश्यति । अज्ञाश्रद्धानौ यद्यपि विनश्यतस्त-
थापि न तथा यथा संशयात्मा । संशयात्मा तु पापिष्ठः सर्वे-

काय फल प्राप्त होतें तें उत्तरार्धांत सांगितलें आहे. ज्ञानप्राप्ति झाल्यावर
मोक्षसंज्ञक जी उत्कृष्ट शान्ति ह्मणजे उपरति ती अचिरेण ह्मणजे
सत्वरच प्राप्त होते. कारण, योग्य ज्ञान प्राप्त झालें असतां संसारापासून
पुरुषाची मुक्तता सत्वर होते, हा अत्यंत निश्चित सिद्धांत सर्व शास्त्रांतील
न्यायांनीं ठरलेला आहे ३९.

अज्ञानी, श्रद्धारहित आणि संशय घेणारा असा जो असेल तो
स्वार्थापासून भ्रष्ट होतो. कारण, संशयी पुरुषाला इहलोक, परलोक व
सुख ह्यांपैकीं कांहींच प्राप्त होत नाही ॥ ४० ॥

(श्रद्धा, तत्परता आणि जितेंद्रियत्व हीं ज्ञानप्राप्तीचीं अंतरंग साधनें
ज्या नुमुक्षूचे ठिकाणीं असतात त्याला योग्य गुरूचा उपदेश झाला
असतां ब्रह्मसाक्षात्कार सत्वर होतो आणि ब्रह्मसाक्षात्कार झाला असतां
तो लवकरच मुक्त होतो) ह्याविषयीं संशय धरूं नये. कारण, संशय
हा अत्यंत वाईट आहे. कसा ह्मणून विचारशील तर सांगवों,
अज्ञ आणि आत्मज्ञानरहित, श्रद्धारहित व संशयात्मा ह्या सर्वांचा
नाश होतो. अज्ञ आणि श्रद्धारहित ह्यांचा जरी नाश होत
असतो तरी जसा संशयात्म्याचा नाश होत असतो तसा

योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नमंशयम् ।

आत्मवन्तं न कर्माणि निवृद्धन्ति धनञ्जय ॥ ४१ ॥

षाम् । कथम् । नायं साधारणापि लाक्रास्ति तथा न परो
लोको न सुखं तत्रापि संशयोपपत्तेः संशयात्मनः संशय-
चित्तस्य । तस्मात्संशयो न कर्तव्यः ॥ ४० ॥

कस्मात् । योगसंन्यस्तकर्माणं० धनञ्जय ॥ ४१ ॥ योग-
संन्यस्तकर्माणं परमार्थदर्शनलक्षणेन योगेन संन्यस्तानि
कर्माणि येन परमार्थदर्शिना धर्माधर्माख्यानि तं योगसं-

ह्यांचा नाश होत नाही. कारण, संशयात्मा ह्यणजे ज्याचें चित्त
संशयग्रस्त झालें आहे असा पुरुष सर्वांमध्ये वाईट. कसा ह्यणून विचा-
रशील तर पहा. संशयग्रस्त पुरुषाला, मनुष्यलोकही (ह्यणजे द्रव्या-
र्जनादि साधनांनीं सामान्यतः सर्वांना प्राप्त होणारें जें ऐहिक सुख तेंही)
प्राप्त होत नाही; त्याचप्रमाणें (उपासनादि साधनांनीं साध्य होणारा)
परलोकही प्राप्त होत नाही आणि सुखही मिळत नाही. कारण, त्या-
विषयीही ह्याला संशय असणारच. तस्मात्, संशय कधीही धरूं नये.
संशयात्मा ह्यणजे ज्याचें चित्त संशययुक्त आहे असा पुरुष ४०.

हे धनंजया, योगानें ज्यानें कर्मांचा संन्यास केलेला असेल ह्यणजे
ज्ञानाच्या योगानें ज्याचा संशय उच्छिन्न झाला असेल त्या
जितेंद्रिय पुरुषाला कर्मांचें बंधन होत नाही ॥ ४१ ॥

(संशय सर्व प्रकारच्या अनर्थांना कारणीभूत होणारा असल्यामुळें
तो धरणें जरी योग्य नाही तरी त्याची निवृत्ति करण्याचें साधन
जोंपर्यंत आपलेपाशीं नाही तोंपर्यंत संशय न धरणें ही आपल्या स्वाधी-
नची गोष्ट नाही. अशी अर्जुनाला शंका येईल ह्यणून) संशयाची निवृत्ति
कशानें होते तें ह्या वचनांत भगवानांनीं सांगितलें आहे. योगसंन्यस्तक-
र्माणं परमार्थदर्शनरूप योगानें ज्यानें पापपुण्यसंज्ञक कर्मांचा चांगल्या

६४० शांकरभाष्यांपेतं गीताशास्त्रं [अध्यायः ४]

न्यस्तकर्माणम् । कथं योगसंन्यस्तकर्मेत्याह । ज्ञानेनात्मे-
श्वरैकत्वदर्शनलक्षणेन संछिन्नः संशयो यस्य स ज्ञानसंछि-
न्नसंशयः । य एवं योगसंन्यस्तकर्मा तमात्मवन्तमप्रमत्तं
गुणचेष्टारूपेण दृष्टानि कर्माणि न निवध्नन्त्यनिष्ठादिरूपं
फलं नारभन्ते हे धनञ्जय ॥ ४१ ॥

प्रकारें त्याग केला आहे तो पुरुष योगसंन्यस्तकर्मा होय. पुरुष योग-
संन्यस्तकर्मा कसा होतो अशी अर्जुनाला शंका येईल ह्मणून भगवा-
नांनीं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् असें ह्मटलें आहे. जीवब्रह्मैक्यदर्शनरूप
ज्ञानानें ज्याचा संशय अगदीं नाहीसा झाला असेल तो पुरुष ज्ञानसं-
छिन्नसंशय होय. तस्मात्, ह्याप्रमाणें जो ज्ञानसंछिन्नसंशय बनलेला
असतो तो पुरुष योगसंन्यस्तकर्मा होण्यास योग्य होतो. असा असून
जो आत्मवान् ह्मणजे अनवधानरहित असलेला पुरुष त्याला (इंद्रिय-
रूप) गुणव्यापारांच्या रूपानें त्याचे ठिकाणीं दृष्टोत्पत्तीस येणारीं,
जीं कर्मे तीं, हे धनंजया, बद्ध करीत नाहीत, ह्मणजे अनिष्ट, इष्ट
आणि मिश्र असें जें त्रिविध कर्मफल तें त्याचे ठिकाणीं उत्पन्न कर-
ण्यास तीं समर्थ होत नाहीत ४१.

(“ राजे अतिशय प्रबल असतांनाही त्यांचा पराजय करून द्रव्य
आणण्याला मी समर्थ आहे किंवा नाही असा संशय, अत्यंत प्रबल
अशा स्वस्वरूपाविषयीं तूझा निश्चय असल्यामुळें, यत्किंचित्ही मना-
मध्ये न आणितां तूं पूर्वीं धन जिंकून आगिलें आहेस. तेव्हां संशय
न धरल्यानें कार्यसिद्धि कशी होत असते ह्याविषयीं तूंच
प्रत्यक्ष उदाहरण आहेस. ” असें अर्जुनाला सुचविण्याकरितां
भगवानांनीं ह्या ठिकाणीं त्याला उद्देशून धनंजय हे संबोधन
परमावधीचा दूरदर्शीपणां मनामध्ये आणून योजिलें आहे असें ह्मणणें
भाग पडतें ४१.)

तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः ।

छिन्नैव संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥ ४२ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां
अष्टमपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योग-
शास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मसंन्यासयोगो नाम चतुर्थो-
ऽध्यायः ॥ ४ ॥

यस्मात्कर्मयोगानुष्ठानादशुद्धिक्षयहेतुकज्ञानसंछिन्नसंशयो
निवध्यते कर्मभिर्ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वादेव यस्माच्च ज्ञान-
मनुष्ठानविषये संशयवाचिनश्यति तस्मादज्ञानं भा-
रत ॥ ४२ ॥ तस्मात्पापिष्ठमज्ञानसंभूतमज्ञानादविवेकाज्जातं
हृत्स्थं हृदि बद्धौ स्थितं ज्ञानासिना शोकमोहादिदोषहरं
सम्यग्दर्शनं ज्ञानं तदेवासिः खड्गस्तेन ज्ञानासिनात्मनः स्वस्या-

तस्मात्, हे भरतकलेत्पन्न अर्जुना, अज्ञानजन्य असा जो हृदयस्थ
असा तो आपल्या ज्ञानरूप खड्गाने तोडून टाकून तू कर्मयोगाचे
दोषनिवृत्त कर आणि युद्धाला तयार हो ॥ ४२ ॥
साम्यप्रमाणे महामुनिव्यासप्रणीत लक्षग्रंथात्मक श्रीमहाभारतांतर्गत
अष्टमपर्वतील ब्रह्मविद्या आणि योगशास्त्र एतद्विषयक व श्रीकृष्णार्जुन
संवादात्मक श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषदपैकी कर्मसंन्यासयोगनामक
चतुर्थोऽध्याय समाप्त झाला ॥ ४ ॥

अर्थी कर्मयोगाच्या अनुष्ठानामुळे अशुद्धीच्या नाशाला कारणी-
भूत संशय निवृत्त झालेला पुरुष ज्ञानाग्नीच्या योगाने
दग्ध होऊन कर्मानी बद्ध होत नाही आणि
अर्थी ज्ञानकर्माच्या अनुष्ठानाविषयी संशय घेणारा पुरुष स्वार्थापा-
क्ष होतो त्याअर्थी अत्यंत वाईट असा जो अज्ञानसंभूत ह्यणजे
अज्ञानजन्य व हृत्स्थ ह्यणजे बुद्धिस्थ संशय तो, शोकमोहादि दोष-
हरक आहे असे जें सम्यग्दर्शनरूप स्वतःचें ज्ञान त्या ज्ञानरूप खड्गाच्या

६४२ शांकरभाष्योपेतं गीताशास्त्रं [अध्यायः
 त्मविषयत्वात्संशयस्य । न हि परस्य संशयः परेण च्छे
 व्यतां प्राप्ता येन स्वस्येति विशेष्येतेत आत्मविषयं
 स्वस्यैव भवति । छित्तैनं संशयं स्वविनाशहेतुभूतं यो
 सम्यग्दर्शनोपायकर्मानुष्ठानमातिष्ठ कुर्वित्यर्थः । उत्तिष्ठदान
 युद्धाय भारतेति ॥ ४२ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजक
 चार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृत
 श्रीभगवद्गीताभाष्ये कर्मसंन्यासयोगो नाम चतुर्थो
 ध्यायः ॥ ४ ॥

योगाने, तोडून टाक ; स्वतःच्या नाशाला कारणीभूत होणारा
 संशय ज्ञानरूप खड्डाने तोडून टाकून तू सम्यग्दर्शनप्राप्तीचा उपाय
 कर्म त्याचे अवलंबन कर आणि, हे भारता, सांप्रत युद्धाला तयार
 आत्मनः ह्याचा अर्थ स्वतःचे कारण, संशयाचा संबंध स्वतःशी
 असतो. आतां “ दुसऱ्याचा संशय सर्वेस्वीं दुसऱ्याच्या हातून निवृत्त
 होणे शक्यच नाही; तेव्हां आत्मनः हे विशेषण कशाकरितां
 अशी शंका घेणे योग्य नाही. कारण, आपल्याला दुसऱ्याच्या वस्तू
 जर संशय असला तर तो दुसऱ्याच्या ज्ञानाने निवृत्त होणे संभव
 आहे ; परंतु, आत्मविषयक जो संशय ह्याचा स्वतःशीच संबंध असतो
 मुळें त्याची निवृत्तिही स्वतःच्याच ज्ञानाने होणार आहे. तसला
 आत्मनः हे पद व्यर्थ नाही ४२.

ह्याप्रमाणे श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य गोविन्दभगवत्पूज्य
 शिष्य जे भगवान् श्रीमच्छंकराचार्य ह्यांनी केल्या श्रीमद्भगवद्गीते
 भाष्यापैकीं कर्मसंन्यासयोगनामक चवथा अध्याय समाप्त झाला ॥